

Kirkegårdskultur 1998

Kirkegårdskultur 1998

FORENINGEN FOR KIRKEGÅRDSKULTUR

Formand: Leif Arffmann
Bøgevang 15
7100 Vejle
Tlf. 75 82 31 39

Næstformand: Mette Madsen
Blegdalsparken 52
9000 Ålborg
Tlf. 98 18 78 03

Sekretær: Birgitte Foghmoes
Figenvej 109
4700 Næstved
Tlf. 53 73 67 23

Kasserer og ekspedition Rudi Larsen
Baunehøj Alle 38
2450 København SV
Tlf. 33 21 47 81

Redaktion Gunver Vestergaard
Anne-Louise Sommer
Birgitte Foghmoes

Trykt i Jelling Bogtrykkeri A-S

Lay-out: Steen Schrøder

ISSN 0907-8541

Forsidemotiv: Pedersborg kirke med voldanlæg,
set fra syd.
Foto: Kirsten Lund-Andersen

INDHOLDSFORTEGNELSE

Kirkegårdens kultur	
<i>Af Leif Arffmann</i>	5

Vindinge Kirkegård	
Roskilde Stift	
<i>Af Andreas Bruun</i>	6

Pedersborg Kirkegård	
<i>Af Kirsten Lund-Andersen</i>	16

Kirkegårdens natur	
<i>Af Anne-Louise Sommer</i>	24

Kremering	
<i>Af Eva Åhren Snickare</i>	39

De Dødes Have for de levende	
<i>Af Gitte Lunding Johansen</i>	51

Kirkegårdens kultur

Det er med stor glæde, at Foreningen for Kirkegårdskulturs årsskrift for 1998 hermed kan præsenteres. Årsskriftet beskæftiger sig med en række overordnede temaer i forbindelse med kirkegårde, idet disse altid må ses i sammenhæng med samfundsmæssige og kulturelle spørgsmål. Det er vigtigt, at sådanne overordnede betragtninger hører med i beskæftigelsen med kirkegårdskultur, al den stund kirkegården er en ramme indenfor hvilken, der skal tages hensyn til det enkelte menneskes følelser, hvorfor den overordnede beskæftigelse med kirkegården ikke alene skal omhandle budgetmæssige finurligheder. Men det er lige så vigtigt stedse at beskæftige sig med, hvilke udfordringer vi stiller overfor, når det gælder kirkegårdene. Jeg tænker her på de kulturelle påvirkninger, der når os fra andre lande og andre kulturelle traditioner.

Den danske kirkegårdskultur må ikke – på nutidens bekostning – sygne hen i en øm betragtning af fortidens skønhed, selv om det kunne findes nærliggende at gøre således. Der må derimod foretages en åben debat om, hvorledes vi her i Danmark ønsker, at vores døde skal begraves, og hvilke monumenter vi ønsker at sætte over dem – og over os selv. Just derfor finder Foreningen for Kirkegårdskultur det vigtigt, at beskæftigelsen med kirkegårde omfatter en bred, tværfaglig diskussion, hvor mange fagområder kan komme til orde sammen med menigmands ofte ganske personlige erfaringer med hensyn til begravelse, anlæggelse af gravsteder, vedligeholdelse, kirkegårdshække o.s.v.

Det er Foreningen for Kirkegårdskulturs håb, at den brede tværfaglige beskæftigelse også vil medføre en åben debat om kirkegårdens fremtid, så disse fortsat kan danne værdige rammer om de begravelsespladser, vi giver os selv.

Vindinge Kirkegård Roskilde Stift

en historie om anlæg og indvielse
af en ny kirkegård i 1998

Af Andreas Bruun

Det sensationelle ved Vindinge Kirkegård er sognets utilbøjelighed til at følge det almindelige udviklingsmønster fra kiste- til urnebegravelse.

Vindinge sogn rummer godt og vel 2.000 sjæle i en hyggelig og selvbevidst lille by, der ligger så tæt på Roskilde, at man forledes til at betragte den som forstad. Men deri tager man gruelig fejl. Livet og holdningen i byen er langt fra forstadsagtigt - det afspejler snarere en rigtig gammeldags landsby. Og heri ligger måske forklaringen på, hvorfor jordfæstelse i kister stadig er så almindelig i Vindinge, og hvorfor andelen af urnebegravelser kun på det sidste er kommet op på lidt over 60%, hvor man ellers kunne forvente en andel på omkring 80-85%.

Om det så er udtryk for konservatisme eller for nytænkning er svært at sige. Den almindelige tendens indenfor de sidste år viser som bekendt en stagnation i udbredelsen af ligbrænding og urnebegravelser, men i Vindinge skete dette meget tidligere, og på et lavere niveau - på de godt og vel 60% urner.

Nuvel, efter 5 års samarbejde med Vindinge menighedsråd mener jeg at kunne forklare det afvigende mønster med et både-og: man har dybe rødder og alligevel fingeren på pulsen i Vindinge.

Udover dette særpræg er der ikke noget usædvanligt ved historien om Vindinge Kirkegård, men læs bare videre.

De kirkelige anlæg ligger samlet i den nordlige del af byen, og består af kirken på den gamle kirkegård, sognehuset vest for kirkegården, præsteboligen nord for sognehuset, den nye kirkegård lige nord for præsteboligen, og endelig graverhuset sydøst for den gamle kirkegård. Tilsyneladende et opsplittet anlæg, men som følge af de overskuelige størrelser og afstande fungerer det smukt og sammenhængende. Menighedsrådet har, for

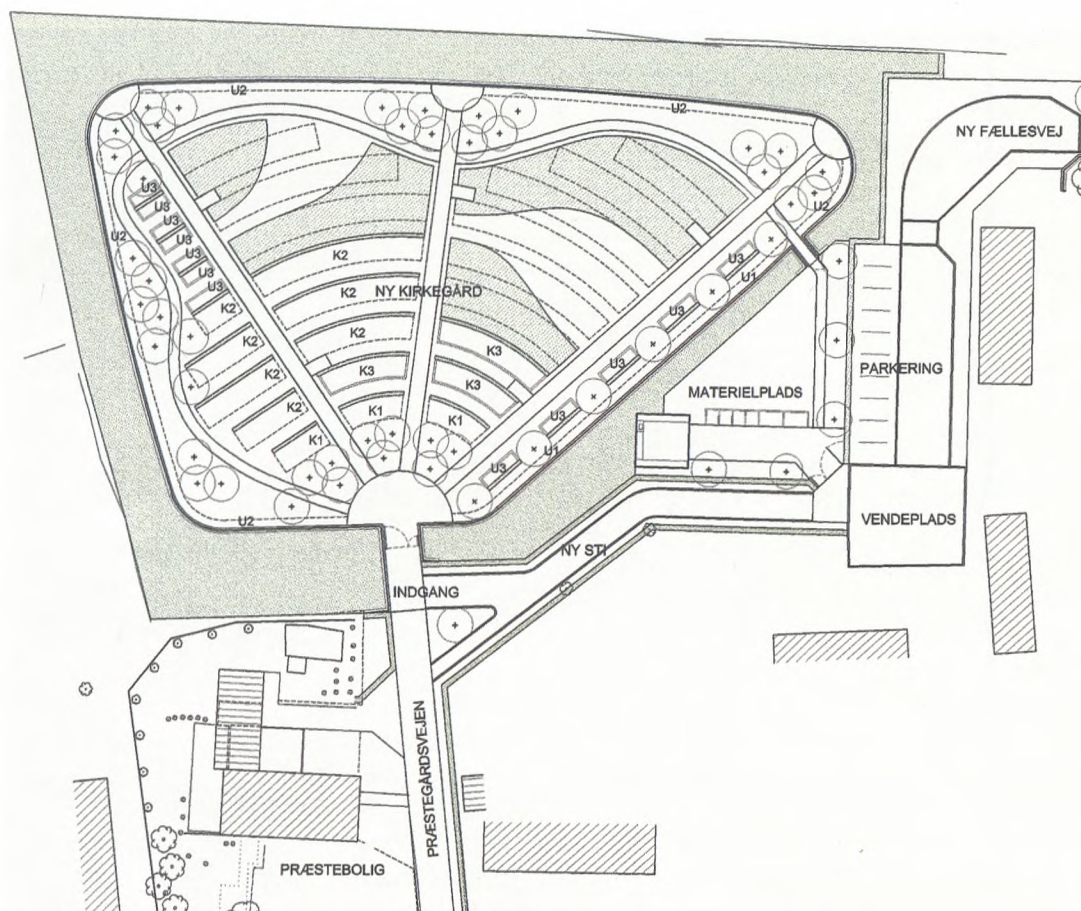

at understrege det entydige, valgt kun at tale om én Vindinge Kirkegård, desuagtet der findes to, den gamle omkring kirken og den nye uden kirkebygning eller kapel.

Den nuværende kirkebygning er fra 1874-75 og bygget i ny-romansk stil. Den afløste en gammel kirke, der var blevet så skrøbelig, at den måtte erstattes. Kirkegården kan stamme helt tilbage til Absalons tid, hvor Roskilde Kapitel fik tildelt „gods“ i Vindinge. I forbindelse med nybygningen blev kirkegården udvidet og hegnet med røde teglmure. Siden da er kirkegården blevet udvidet en gang mod vest, og et lille kapel er opført i det nord-

Vindinge kirkegårde set fra luften, den ene omkring kirken og den anden uden kirkebygning og kapel.

Foto: Kristian W. Danielsen, Agrodan

Oversigtsplan over den nye del af Vindinge kirkegård.

vestlige hjørne. Kirkegården dækker i dag et areal på knap 3.000 kvm., inklusive de bebyggede arealer.

Kirkegården fremstår tydeligt i bybilledet med sin fremskudte beliggenhed, omgivet af veje. Den markante kirkebygning og kirkegårdsmuren har et fælles præg, som får det samlede anlæg til at fremtræde roligt og homogent. Kirkegården er beskeden, åben og overskuelig. Den er rationelt opdelt i gravgange, som på traditionel vis er indrammet af stedsegrønne hække. Af gravtyper findes kun traditionelle kistegrave, traditionelle urnegrave og så en fællesgrav for anonyme urner i græs.

I 1988 blev der udarbejdet en reguleringsplan, der efter de sædvanlige procedurer blev godkendt som styringsværktøj for kirkegårdens udvikling.

Fællesgraven og dens nærmeste omgivelser blev i 1994 reguleret og forskønnet indenfor reguleringsplanens rammer, og i 1995 blev der udarbejdet tilstandsrapport og handlingsplan, som justerer og konkretiserer den

godkendte reguleringsplan. Som følge af manglen på kistegravpladser blev det i 1996 nødvendigt at efterforske hvert et hjørne på kirkegården for at finde plads til flere kister, alt for at kunne klare efterspørgslen, indtil den nye kirkegård måtte være blevet anlagt og indviet.

Den nye kirkegård/udvidelsen

Sagens akter går helt tilbage til 1975, hvor menighedsrådet ansøger Provstiudvalget om tilladelse til at erhverve et velbeliggende areal til:

„...anlæg af den kirkegårdsudvidelse, som ganske vist ikke er påtrængende nødvendig i dag, men som den udvikling indenfor sognet, som foregår i dag, vil blive det indenfor en så overskuelig årrække, at det er nødvendigt allerede nu at der sikres det nødvendige areal til en udvidelse.“

Denne ansøgning viser, at menighedsrådet også den gang havde fingeren på pulsen, at de kendte til den barske virkelighed - men at det skulle tage 23 år at nå frem til ibrugtagning af den nye kirkegård, havde man nok ikke forestillet sig.

I 1982 blev arealet godkendt af embedslægen som begravningsplads, forudsat dræning blev udført, og med denne godkendelse begyndte de konkrete forhandlinger om erhvervelse af arealet.

I 1985 blev den nødvendige lokalplan endeligt vedtaget af Roskilde Byråd.

Efter 10 års tovtrækkeri mellem alle involverede parter om almindelig køb eller ekspropriation af arealet og om vurderingen af behovet for udvidelsen, følte menighedsrådet sig endelig så sikker i sadlen, at de i 1995 turde igangsætte de første skitser til den nye kirkegård.

I 1996 forelå et konkret projektforslag, og så gik det pludselig hurtigt. Forslaget blev godkendt af alle instanser og i begyndelsen af 1997 lå hovedprojektet færdigt. Det blev hurtigt behandlet og godkendt af de respektive myndigheder, og så gik det slag i slag med udbud, licitation og selve anlægsarbejdet, som blev afleveret samme år den 1. december.

Den 1. juni 1998, på 2. pinsedag, blev kirkegården indviet af biskop Jan Lindhardt og sognepræst Jes Nysten - og kort tid efter blev den taget i brug. Menighedsrådets ankermand gennem alle årene var og er en uopslidelig Karen Groth fra 1975-ansøgningen til 1998-indvielsen.

Kirkegårdslågen er udført af egetræslister, monteret med bred afstand på en gråmalet stålkonstruktion. De rå træ-lister stråler op som den opadgående sol, eller breder sig som stjerne bag lågen.

Foto: Kevin Kristensen.

Projektbeskrivelse af den nye kirkegård

Det godt 6.000 m² store areal ligger nord for den gamle kirkegård, og vil fremover være en del af byens afgrænsning mod de åbne marker mod nord. Det var og er omgivet af landbrugsbygninger og boliger. Arealet henlå som forladt landbrugsjord og bar præg af manglende udnyttelse og udflydende grænser. Det lå lavt i forhold til omgivelserne, fremstod reelt som en stor lunke i terrænet, omgivet af uplejet vegetation og elmetræer, smittet af elmesygen.

Adgangsforholdene

Som foreskrevet i lokalplanen er der anlagt et nyt vej- og parkeringsanlæg, fælles med de omkringliggende boliger. Den nye vejadgang ligger bagvendt for vejadgangen til den gamle kirkegård. Den kun 60 m lange „Præstegårdsvej“ fungerer dog som den daglige og ceremonielle navlestreng mellem kirke og kirkegård, og sikrer en tydelig sammenhæng mellem de to kirkegårde. Sognepræstens bil og rustvogne er fremover de eneste køretøjer, som må befærde Præstegårdsvejen.

Indgangspartiet

Indgangen sker i forlængelse af „Præstegårdsvejen“ igennem en 4 m bred port mellem kampestensgærder. Porten eller kirkegårdslågen er udført af egetræslister, monteret med bred afstand på en gråmalet stålkonstruktion. De rå trælister stråler op som den opgående sol, eller breder sig ud som stjerne bag lågen. Lågen syner ikke af meget, den giver i lukket stand fuldt indblik til kirkegården - og ikke desto mindre er den detaljen, som der er kælet mest for i projektet.

Indenfor porten er anlagt en halvcirkulær forplads, hvorfra hele begravelsesarealet kan overskues - mod nord hæver terrænet sig fra en halv meter til knap to meter over forpladsens niveau.

Det store gravrum

Selve kirkegården er udformet som en stor lysning indrammet af et 80 cm højt kampestensgærde. Terrænet indenfor gærdet er fyldt op og reguleret til en jævn, svagt skålformet flade. Bag gærdet er der fyldt op og terrænet er reguleret jævnt med eksisterende terræn langs skel og grænselinier.

Kirkegårdens forplads eller "foyer" er en befæstet halvcirkel, hvorfra hele begravelsesarealet kan overskues og hvorfra stier stråler ud som i en gåsefod.

Foto: Kevin Kristensen.

Med dette hovedgreb blev arealets fremtoning som et „hul“ elimineret, og et nyt veldefineret rum blev skabt. Arealerne mellem gærde og skel og grænser er plantet til med buske og træer i naturlig sammenhæng med den eksisterende hjemmehørende vegetation på nabo-arealerne.

Stierne

Det store gravrum er formet som en stor lysning, indrammet af et lavt kampestensgærde. Mellem gærdet og de ydre skel er arealet plantet til med buske og træer i sammenhæng med den hjemmehørende vegetation på nabo-arealerne.

Foto: Kevin Kristensen.

Fra forpladsen stråler stier ud over fladen i en såkaldt „gåsefod“ frem til tre bænkepladser ved det nordlige gærde. Forpladsen og bænkepladserne er befæstet med chaussésten, kantet af brosten, mens stierne er befæstet med grus og små perlesten. Fra forpladsen udgår yderligere en sti mod vest. Den er smallere end de andre og er „befæstet“ som armeret græs. Den slynger sig langs gærdet, krydser de tre hovedstier og munder ud i materialepladsen mod syd-vest.

Gravpladserne

Af det udarbejdede program fremgik, at der på den ny kirkegård skulle tilstræbes en kapacitet på 370 kistegrave og 300 urnegrave, når arealet var fuldt udnyttet. Som anført i begyndelsen af historien, er der en usædvanlig fordeling mellem kiste- og urnegrave. Det var også besluttet, at der som følge af kirkegårdens begrænsede størrelse kun skulle opereres med fire forskellige gravstedstyper: traditionelle kistegrave, traditionelle urnegrave, kistegrave i græs og urnegrave i græs.

I store træk er urnegravene i projektet blevet udlagt langs gærdet, og kistegravene på den åbne flade. Kirkegården rummer i den udførte skikkelse ikke den programmerede kapacitet, men ved nedlæggelse af den slyngede sti og udvidelse af bueslagene, vil kapaciteten, når det måtte blive aktuelt, komme meget tæt på det forudberegnete antal grave.

Kirsebær- og Paradisæbletræer er plantet frit i det klippede græs, og langs gærdet mod øst er anlagt staudebede med Liljer og Storkenæb.

Foto: Kevin Kristensen.

Kirkegårdens fremtoning i de første år

Belært af erfaringerne fra de mange kirkegårdsudvidelser i 1970'erne, hvor alle gravarealerne fra begyndelsen blev udlagt i græs og kun langsomt blev møbleret med gravsteder, er der i Vindinge lagt an til en trinvis ibrugtagning af kirkegården.

For at skabe en vis intimitet fra begyndelsen anlægges omkring halvdelen af kistegravene først når behovet for disse måtte opstå. Arealet for disse resterende pladser er tilplantet med buske og lette træer i svungne bede opdelt af græsflader. Det forventes at disse plantninger, udover at bidrage til en rigere stemning, også vil være en driftsmæssig besparelse.

Serviceanlæg

I det trekantede areal mellem kirkegården og det fælles vejanlæg er indrettet de fornødne service-faciliteter. Et fint kvadratisk udhus, som arkitekt Per Axelsen har stået for, afslutter en befæstet gårdsplads med depotbåse, og bag denne er udlagt areal til planteskole og/eller kompostplads.

Vejledning om gravsteder og gravsten

Menighedsrådet har interesseret sig meget for åbningen af kirkegården, åbning forstået på flere måder. Efter en grundig drøftelse her i foråret besluttede rådet at lade en vejledning udarbejde, en vejledning som skulle orientere Vindinge-borgerne og de kommende gravstedsejere om projektet, og gerne bidrage til forståelse for det nye anlæg. En helt ny kirkegård kan være meget svær at begribe for lægfolk.

Vejledningens indledning lyder som følger, og er et resumé af projektbeskrivelsen:

Kirkegården er anlagt som en stor lysning indrammet af et kampestensgærde. Arealerne bag gærdet er tilplantet med buske og træer, der med tiden vil vokse sig så store, at kirkegården kommer til at fremstå som en lysning i skoven.

Lysningen, det store gravrum er en skålformet flade, der stiger og åbner sig mod nord. Fra forpladsen stråler stier ud over fladen som i en gåsefod. Stierne giver adgang til bænkepladser ved gærdet og danner skel mellem afdelingerne.

Omkring pladserne og langs gærdet er plantet Kirsebær- og Paradisæbletræer frit i det klippede græs, og langs gærdet mod øst er anlagt staudebede med Liljer og Storkenæb.

For at skabe en vis intimitet, og få skabt den smukke have allerede ved kirkegårdens ibrugtagning, er den nordlige del af fladen delvist tilplantet med Fjeldribs og Skovfyr.

Disse midlertidige plantninger kunne i deres form minde om sommerfuglevinger - det samme motiv som findes i kirkegårdslågen ved indgangen.

Området med de midlertidige plantninger dækker gravpladser, som først kan tages i anvendelse, når de i dag ledige gravpladser er ved at være beslaglagt.

Dette forventes at ske samtidig med, at randplantningen og de fritstående træer er vokset så meget til, at de midlertidige plantninger kan undværes.

*Andreas Bruun, Køge.
Landskabsarkitekt m.d.l.*

Pedersborg Kirkegård

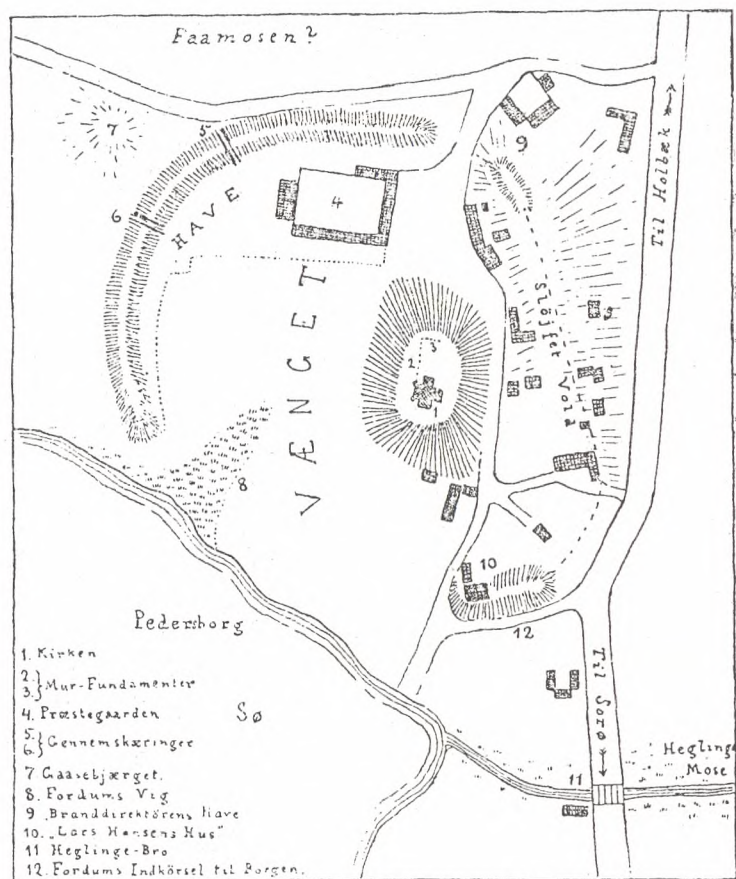
Af Kirsten Lund-Andersen

Pedersborg Kirke og Kirkegård ligger i dag på den imponerende borgbanke tæt ved Pedersborg Sø og Sorø by.

I 1100- tallet anlagde Peder Thorstensøn sin borg på en ret anelig banke omsluttet af en halvkredsvold.

Peder Thorstensøn var gift med Skjalm Hvides datter Cæcilie. Han var rig og omgivet med frygt og respekt. Rig fordi han var medlem af den store og magtfulde Hvideslægt, som i 11-1200 årene herskede over det meste af Sjælland, og respekteret fordi han spillede en betydelig rolle som rådgiver for Svend Grathe og senere for Valdemar I.

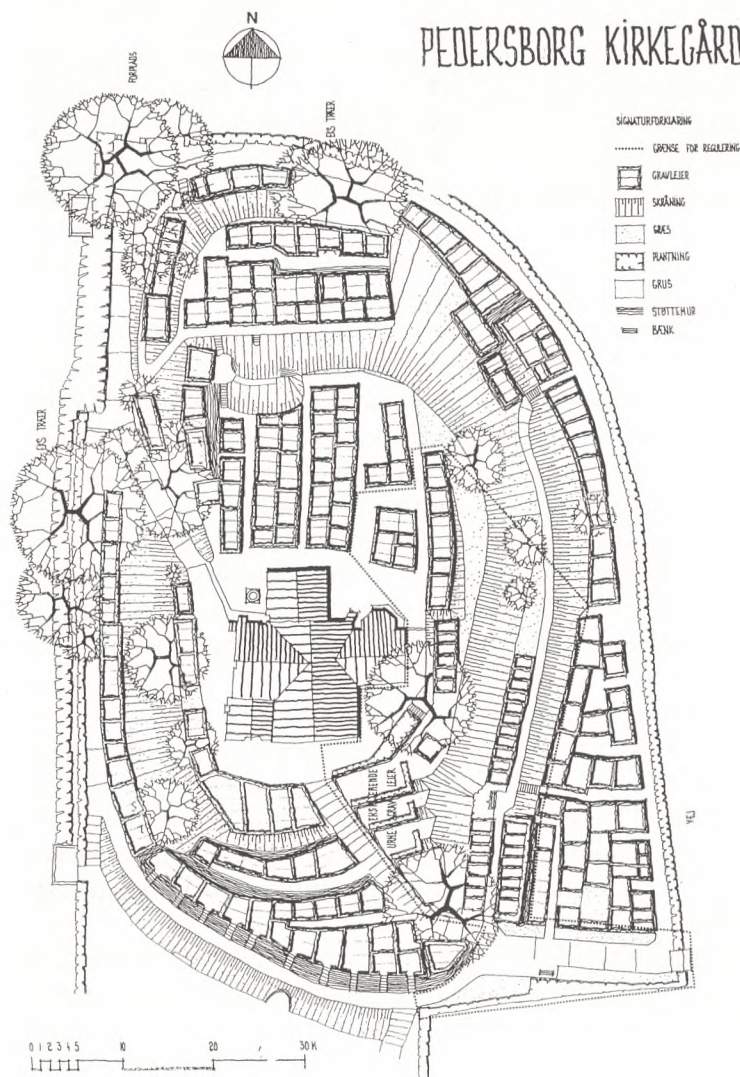
Det antages, at Peder Thorstensøn opførte sin borg i midten af 1100-tallet som privat fæstning og, at der også opførtes en rundkirke i tilknytning til borgen.

Grundriss af borgbanken og volden fra årbog for Historisk samfund for Sorø Amt. Folke Tidendes Bogtryk, Ringsted. 1912 s. 31. ved Chr. Heilskov.

Borgen og kirken opførtes på en naturlig dannet bank, ca. 15 m høj. Banken er en af de mange høje (Bavnebakke, 62 m, Grydebjerg, 58 m, Fagerbjerg, 74 m), som kan tydes som en israndslinie (Storebæltgletcherens østlige fremstød). Banken er omsluttet af en halvkredsvold, hvis frie ender løber ned mod Pedersborg sø. Hele terrænet indenfor den 7 m høje og 25 m brede halvkredsvold måler ca 44.000 m². Den østlige del af volden, hvor byen nu ligger, er næsten helt udjævnet. Den nordlige og vestlige del er velbevaret og løber tæt forbi præstegårdshaven og ned til Pedersborg sø. På voldens østlige ende, nord for præstegården, står en sten med bogstaverne P.T.H. Den er fundet på marken udenfor, og er måske et monument fra borgherren Peder Thorstensøns tid.

PEDERSBORG KIRKEGÅRD

Plan over Pedersborg gamle kirkegård som den ser ud i dag.

I 1205 blev borgen overdraget cistercienserklosteret i Sorø. Borgen formodes nedrevet mellem 1269, da Erik Glipping opholdt sig der, og 1343, hvor kirken nævnes første gang. Sorø Kloster tilkøbte sig retten til at nedrive kirken og jævne banken med jorden. Udjævningen af banken skete ikke, og nedrivningen af kirken antages heller ikke for udført. Den nuværende kirke antages at være resultatet af utallige ombygninger og tilføjelser til den oprindelige borgkirke.

Da den nye kirkes placering er nogenlunde identisk med den gamle, har det selvsagt været umuligt at udgrave rester af den gamle, så beviserne, for hvordan den har set ud, er ikke blevet fremskaffet.

Fund af bygningsdele ved restaurering

I 1957 blev kirken restaureret. Gulvet blev fornyet, og i den forbindelse håbede man på, at der ville dukke bygningsdele op, som kunne fortælle noget om den første kirkes historie.

Desværre måtte man konstatere, at der fandtes meget lidt, som kunne minde om den gamle kirkebygning. Ved fjernelse af alteret fandtes et ældre stenalter, som formodes at være fra den oprindelige kirke.

Til gengæld kunne den daværende graver fortælle, at han ved gravning af grave på kirkens nordside var stødt på nogle mærkeligt udseende sten, som godt kunne have hørt til et bygningsværk.

Forsigtigt begyndte man at grave der, og en dag kom et stort stykke af en buet mur i munkesten tilsyne. Fundet af dette store sammenhængende stykke og andre mindre stykker af murrester kunne tilsammen bestemme den tidligere rundkirkes størrelse. Den kunne tydes at have været i samme størrelse som Bjernede Rundkirke, men måske ældre.

Under udgravningerne blev der fundet flere sten, som uden tvivl var dele af en søjle. Stenene blev rekonstrueret til en søjle som, sammenlignet med søjlerne i Bjernede Rundkirke, viste sig at have de samme mål. Den rekonstruerede søjle står i dag i hjørnet mellem kirken og tårnet. Den buede mur af munkesten kan også ses nord for kirken.

Hvornår Pedersborg borgbanke blev indviet til begravelsesplads vides ikke med sikkerhed. En registrering af de gamle gravminder fortæller bl.a., at gravstenen over den tidligere sognepræst til Pedersborg- og

Kindertofte sogn, der døde i 1610, blev fundet på kirkegården i 1755. Den blev senere lagt i kirkens gulv.

Fra 1805, hvor det blev forbudt at foretage begravelser i kirkerne, er borgbanken til Pedersborg uden tvivl i hastigt tempo blevet omdannet til kirkegård. Bankens store skråninger er blevet omlagt til stejle terrasser med vandrette plateauer, hvorpå gravstenene anlagdes med monumenter og tilhørende beplantninger.

De gentagne gravninger i borgbanken har efterhånden forårsaget udskridninger af de kampestensgærder, som var blevet bygget i håb om at styrke stabiliteten i bankens skråninger. Kirkens fundament kunne også på lang sigt have lidt skade.

Udsigt fra kirkens kor over den traditionelle kirkegård.

Første forslag til plan for kirkegårdens udvikling

Pedersborg menighedsråd bad i 1985 tegnestuen om at udarbejde en plan for kirkegårdens fremtidige udtryk. Forudsætningerne var, at der stadig skulle være kirkegård og at borgbankens oprindelige skråningsanlæg skulle bevares og sikres mod udskridning og ødelæggelse.

Det første forslag tog udgangspunkt i en tilbageføring af de græsklædte skråningsanlæg og udelukkelse af kiste-

begravelser. Gravsteder kunne opretholdes på de flade plateauer forudsat, at det var urnenedsættelser, og at de udlagte gravstedsarealer fik en mindre udstrækning f.eks. samme størrelse som et enkeltgravleje 125 x 250 cm eller lidt mindre og, at disse gravsteder ikke var anlagt for tæt på skråningernes fod eller top.

Man kan sige, at vi vægtede værdien og udtrykket af den særegne borgbanke mere end den traditionelle kirkegårdsstruktur, der i løbet af de mange år havde indtaget borgbanken.

Pedersborg gamle kirkegård var i 1926 blevet udvidet med et betydeligt areal, der strakte sig fra bankens fod mod syd til Pedersborg Sø. Her var der rigelig plads til traditionelle gravsteder, og der var også anlagt en afdeling til ukendte urnenedsættelser med fællesmonument. Forslaget blev af Kirkeministeriets konsulent ikke anset for at tilgodese den nuværende kirkegårds udtryk tilstrækkeligt.

En helhedsplan

Det restaurerede trappeanlæg har forbedret adgangsforholdene til kirke og kirkegård.

Et nyt forslag blev udarbejdet efter retningslinier, der bevarede flere større partier med traditionelle gravsteder med gamle thujahække. Det skal tilføjes, at den største del af denne gravstedsform fandtes på kirke-

gårdens laveste plateau og indeholdt det selvgroede og sammenvoksede gravstedsmønster, som efterhånden er afskaffet mange steder, og som desværre ikke kan opleves mere.

Kirkegården blev på grundlag af en minutøs opmåling og registrering gennemgået og planlagt til i fremtiden at tilgodese skråningernes stabilitet og borgbankens anvendelse som kirkegård udelukkende til nedsættelse af urner.

Der blev udarbejdet en helhedsplan for hele kirkegården som blev godkendt af menighedsrådet og Kirkeministeriet.

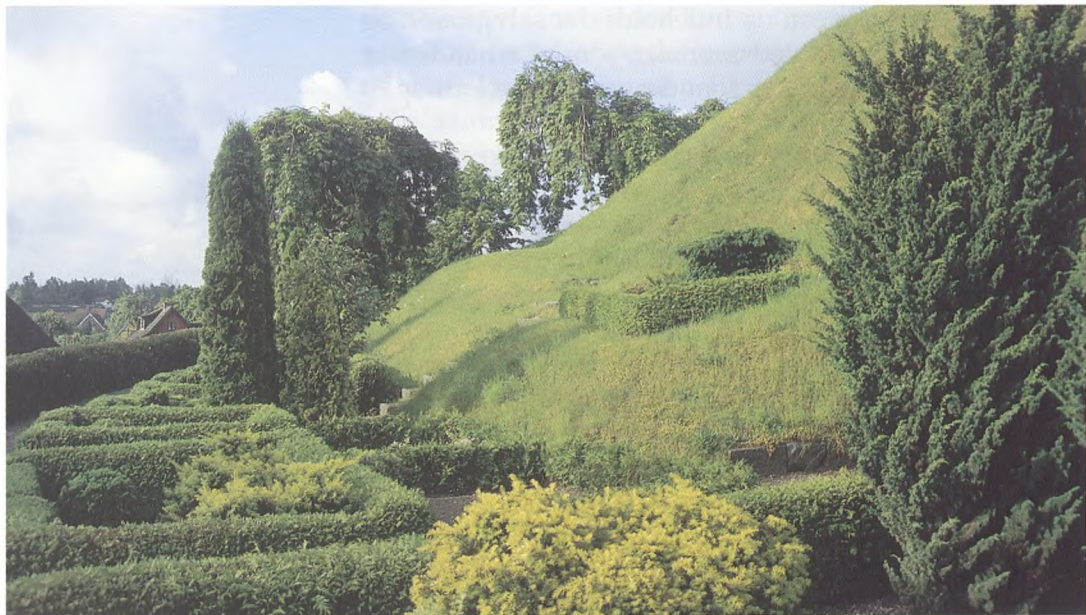
De meget stejle skråninger skulle gøres mindre stejle, så udskridning blev forhindret og stabiliteten forbedret.

For at gennemføre dette var det nødvendigt at flytte og nedlægge enkelte gravsteder.

Det er et meget følsomt område at ændre på familiegravsteder, og der var også en del legatgravsteder og mange fredede gravsteder, som naturligvis var urørlige. Fremgangsmåden blev nøje drøftet. Ud fra helhedsplanen valgtes som 1. etape området øst for kirken. Gravstedejerne blev grundigt orienteret om planerne, og de viste stor forståelse for ændringerne. En del

Kirken med voldanlæg set fra nord.

Kirkegården har indtaget borgvoldens skråninger til urnegravsteder.

gravsteder kunne sløjfes og andre flyttes sådan, at der stadig var et tilhørsforhold mellem den synlige del af gravstedet og den nedsatte kiste eller urne. Hvert gravsted blev opmålt og fotoregistreret og, efter endt terrænændring, anlagt som tidligere uden udgift for gravstedsejerne.

De stejle græsskråninger var vanskelige at omforme til mindre stejle skråninger. Ny jord blev tilført, og for at hindre nedskridninger af den nyoplagte jord blev der indbygget et særligt nylonnet med halm. Græs blev sået, det spirede og fæstnede sig, inden efterårets og vintrens nedbør satte ind.

Nylonnettets funktion viste sig at være uundværligt. At se det komme til syne igen ville dog være katastrofalt. Nylonnettet er så godt som usynligt og lever op til forventningerne. Der har ikke været udskridninger i skråningen, men de efterfølgende meget tørre somre har gentagende gange svedet græsset væk. En god fast græsmatte på stejle skråninger er helt uundværlig, som et tæppe der forhindrer huldannelser og udskridninger af jorden.

En ny trappe af gamle sten

Næste etape af helhedsplanen, den sydvendte skråning, har været stillet i bero p.g.a. anlægsudgifternes størrelse, og i mellemtiden viste der sig et stort behov for en ny og

bedre trappe op til kirken. Trappen var tidligere ret primitivt anlagt. Fund af gamle sten var benyttet og ikke to trin var ens. Den var derfor vanskelig at færdes på for svagtseende og dårligt gående, og op- og nedstigning med en tung kiste var en stor belastning.

Den nye trappe blev anlagt med 7 trappeforløb og 6 reposer omhyggeligt tilpasset kirkegårdens øvrige skråninger og stier. Til stødtrin anvendtes korte, brugte granitsten, på trinfladerne granitmosaiksten og på reposerne fast grusbelægning. En del af de genfundne, gamle granitsten i kvadratstensformat, hvoraf en del også kunne findes på og ved enkelte gravsteder på kirkegården, blev samlet og anvendt som belægning foran kirkedøren. Restaureringen af både indgangspartiet og trappen skulle ikke kunne fornemmes.

En helhedsplan for fremtidens kirkegård

Den, af menighedsrådet og Kirkeministeriet, godkendte helhedsplan er her, som på andre kirkegårde, et helt uundværligt redskab, når der skal ske ændringer og forbedringer af en så langsigtet karakter, som planlægning af gravsteder er. Alt for ofte er vore kirkegårde et tydeligt og skræmmende udtryk for, at tilfældigheden råder. Der sker uforudsigelige ting hele tiden, og situationen giver ikke plads til lange overvejelser. Er begravelsen foretaget, er der ingen vej tilbage. Fredningstiden på 10, 20 og 30 år er bindende og kan i værste fald forhindre, at menighedsrådet får nogen som helst indflydelse på kirkegårdens udtryk og funktion.

Konklusionen på udviklingen af Pedersborg Kirkegård er i dette tilfælde, at det kirkegårdsfunktionelle blev prioriteret frem for bevaringen af det historiske. Man kan sige, at en kirkegård også er et fredet sted med historisk betydning, men i og med at man til stadighed graver på en kirkegård, og derved skaber historiske anlæg rent teknisk, må der nødvendigvis ske en prioritering.

På lang sigt ville det være ønskeligt, om selve kirkegården blev begrænset til at indeholde de fredede gravsteder og meget få urnenedsættelser.

*Kirsten Lund-Andersen, Sorø.
Landskabsarkitekt m.d.l.*

Litteratur:

1870-1920 materialefund = viden om danske voldsteder.

Kirkegårdens natur

Af Anne-Louise Sommer

Prolog

Mindesmærker, organiseringen af begravelsespladser, monumenter og dødebyer vokser ud af den tid, de bliver til i. De spejler den levende kultur. Der er epoker, hvor døden er en integreret del af livet - og der er epoker, hvor forholdet til døden præges af fortrængning, som mistede døden sin kraft, hvis ikke den blev italesat. Det ses i de fysiske udtryk, vi omgiver døden med. En hvilken som helst kultur eller epokes fortolkning af døden vil nødvendigvis tage afsæt i det velkendte, hvad enten den ubegribelige død søges domesticeret, ophøjet eller holdt på passende, neutral distance.

Et af paradokserne ved dødens steder - til alle tider - er, at de udfolder sig i spændingsfeltet mellem sted og ikke-sted. De er lokaliteter i fysisk forstand, men har samtidig en metafysisk dimension. De henviser til det fraværende, til det der ligger hinsides egenkroppens erfaring. Derfor er de, og er de ikke på samme tid.

Dødens rum forandres i tid. De seneste 200 års betoning af naturen som et virkningsfuldt element i udformningen af dødens rum, er et ud af flere udtryk for, at naturen bliver den moderne tids guddommelige princip med oplysningstiden. Den moderne kirkegård er de dødes have og et naturrum. Naturrum skal her forstås i en bred, kulturelt forankret sammenhæng som den rumlige bearbejdning af et sted med landskabelige virkemidler. Der er sket en forskydning fra anvendelse af bestandige materialer som forskellige stenarter til en fokus på naturens organisk-foranderlige materialer, der selv følger cykliske løb mellem liv og død, mellem blomstring og forfald. Fra pyramider og mausolæer til havekunst og parkanlæg. Men derudover er det også et middel til at sløre og udviske omstændighederne omkring dødens rum.

1800-tallets storbykirkegård

Ved indgangen til moderniteten blev religionens ståsted svækket, og verdsliggørelsesprocessen blev stadig mere gennemgribende. Alt blev sat til debat. Der var måske

nok behov for at tro - men på hvad? Under alle omstændigheder var det ikke længere muligt kritikløst at overtage hævdevundne værdier. Sociale normer og moral var under konstant revision, og en blind henvisning til traditioner og ritualer klang underlig hul. Det gjaldt om at holde sig svævende i en flygtig og foranderlig verden. Det fik selvsagt konsekvenser på alle livets områder og medførte ikke mindst en radikal omformulering af synet på døden og måden at håndtere døden og de døde på. Døden var i enhver henseende en beklagelig sag. Der var ikke religiøse garantier for et evigt liv, og for et moderne menneske med ubegrænset tiltro til videnskabernes forklarende evner, var alle dødens forhold og ubesvarede spørgsmål en ubehagelig omstændighed. I en gennemindustrialiseret epoke, hvor det vesteuropæiske menneske havde sat sit spor de fleste steder, blev mødet med døden samtidig konfrontationen med den sidste rest menneskelig natur. Den rest der blev oplevet som uantagelig, fordi ethvert ønske om kontrol i sidste ende kom til kort. Bedst ville det være om dødens uafvendelighed kunne fortrænges, og opsluges i glemslens barmhjertige dyb. Hvis ikke det var fordi, det ville stride afgørende imod det 19. århundredes forherligelse

Kensal Green Cemetery.
 Anlagt i London 1831.
 Foto: Anne-Louise Sommer,
 1996

Kensal Green Cemetery.
Anlagt i London 1831.
Foto: Anne-Louise Sommer,
1995.

af individet, og deraf følgende trang til at gøre den enkelte synlig.

Allerede heri ligger dilemmaet og drivkraften i udviklingen af den moderne europæiske storbykirkegård, der skulle brede sig fra Frankrig omkring år 1800 til England og Nordamerikas østkyst i 1830'erne og tilbage til kontinentet mod slutningen af århundredet til Tyskland, Centraleuropa og sidst til Norden. Det var en universel type med markante nationale variationer, men grundproblemstillingen, den voksede frem af, var fælles. Og den spejlede både den kulturskabte ambivalens i forhold til døden og et forandret natursyn.

Kirkegårdenes egentlige fornyelse var introduktionen af kirkegården som en have. På den verdsliggjorte kirkegård var grænserne ikke skarpt trukket op, og overgangen mellem de levendes og de dødes rige antog en bevidst flydende karakter.

Det moderne menneskes veje til døden førte til byernes udkant, hvor storslåede og stemningsskabende iscenesættelser af de dødes have - placeret i spændingsfeltet mellem land og by - dannede en passende klangbund i forsøget på at tilsløre dødens hæslighed.

Skal vi se på, hvad det var for en opfattelse af naturen og landskabet, der fik bred gennemslagskraft i starten af det 19. århundrede - og som fandt sit mest kraftfulde udtryk i udformningen af kirkegården - går vejen via havekunsten.

Fra slutningen af det 18. århundrede udgik der en lind strøm af kirkegårdsprojekter fra de parisiske arkitekter, der hurtigt skulle danne skole uden for Frankrigs grænser. De lod sig inspirere af havekunsten, der i den forbindelse var et vidt begreb, og favnede fra den romerske antik over renaissance til tidstypiske eksempler á la Palais Royales haveanlæg (Paris).

Samtidig blev der i revolutionens ånd arbejdet for en social udjævning. Slagord som „Frihed, Lighed og Broderskab“ skulle tages bogstaveligt og måtte derfor også afspejles i rammerne for døden. Der skulle skaffes anstændige rammer for alle og ikke kun for de privilegerede få.

Man tog afstand fra kristendommens - og i særdeleshed den barokke - dyrkelse af det dramatiske og angstfyldte ved døden. I stedet vendte man tilbage til den græsk-romerske antiks opfattelse af døden som „den søde søvn“.

Efter-revolutionstidens idealkirkegård skulle være uden religiøse tegn og symboler. Allerhøjest skulle den prydes af en statue, der var en allegori over søvnen. Den skulle placeres uden for byen på sikker afstand af beboelse, og være omgivet af træer og planter, og indgangen kunne passende krones af et: „Døden er en evig søvn“.

Det jordiske paradís

Det ideal, der trådte i stedet, var naturens skønhed. Naturen kunne lindre og vederkvæge; og det menneskeskabte jordiske paradís var et værdigt alternativ til det guddommelige. Kirkegården var både et arkadisk

drømmerige og et pastoralt landskab, og kunne derfor næsten umærkeligt glide i ét med det udstrakte, omkringliggende landskab.

Alle disse forhold bidrog til at gøre døden ufarlig. Der blev lagt afstand til alt det, der ellers sorterede under det ubegribelige og rædselsvækkende. Forestillingerne om døden blev tæmmet og lagt ind under rammerne for det socialt acceptable. Døden var ikke andet end en noget stillestående forlængelse af livet, hvor afdøde sov Tornerose søvn indtil genforeningens øjeblik indtraf. „We shall meet again“ som en populær sentens på de engelske gravsten eller mausolæer lød.

Med indvielsen i 1804 af Père Lachaise kirkegården i Paris blev der bragt overensstemmelse mellem den ny tids idealer og de faktiske forhold. Her var de perfekte rammer for den sværmeriske, romantiske vandring.

Kirkegården var en have, hvor traditionelle sørgeplanter som cypres, grædepil og poppel blev blandet med velduftende planter og blomsterflor, der alt sammen virkede befordrende på de efterladtes sørgearbejde. Slyngede stier bugtede sig i gennem det overdådige opbud af tætte vækster. Med nænsom hånd var mausolæer, gravstene og monumenter spredt ud over de elysiske

Père Lachaise. Anlagt i Paris 1804. Foto: Anne-Louise Sommer, 1995.

marker. Det naturlige islæt blev fastholdt, selv om den bymæssige karakter blev stadig mere dominerende i takt med, at mausolæerne rejste sig tæt som en formindsket udgave af byens huse.

Gravene blev placeret på rad og række i kun ét lag, så det var let at lokalisere den afdøde. Et yndigt sted, hvor de kære sov trygt og uforstyrret, hvor de efterladte kunne komme uden at blive konfronteret med ubehageligheder, og hvor hele det heftige følelsesregister lod sig gennemspille i mødet med alment anerkendte, neutrale størrelser som natur i form af havekunst og kunst i skikkelse af skulpturer og gravmæler.

Vi kan se denne mesterlige scenografering som kulturrens bearbejdning af et naturgivent imperativ. Døden tugtes i det omfang, den beherskes. I en vis forstand unaturliggøres døden, denne sidste rest natur midt i et kunstigt og kontrolleret univers. Et penibelt anliggende, der iført forklædning, holdes på passende afstand.

Det paradoksale ved det 19. århundredes storbykirkegård er det man kan kalde dens dobbelte fremtrædelsesform. På den ene side signalerer den ekstrem eksponering, storladen som den er i sit anslag - mens den anden side afslører dybtliggende fortrængninger.

Ideallandskaber

Det var ikke middelalderens *hortus conclusus*, den indhegnede have, men derimod *hortus deliciarum*, lysthaven, der var udgangspunktet for den moderne storbykirkegård. Og det på trods af at førstnævnte var et helligt sted, knyttet til kirken og gennemtrængt af kristen allegori, og sidstnævnte var det verdsliggjorte sted, adlens og digternes have, kendt fra litteraturen og billedkunsten.

Når det 17. og 18. århundrede dyrkede det arkadiske landskab, med rødder tilbage til det antikke Grækenland, var det set igennem *hortus deliciarum*s filter. Isprængt elementer af romersk og klassisk mytologi og set med filosofen og malerens idealiserende blik. Det var et natursyn, der blev formet af så forskellige inspirationskilder som: Claude Lorrain, Gaspard Dughet og Salvator Rosas landskabsmalerier, Vitruvius' klassisk romerske arkitektur, renaissancens bearbejdning af samme og samtidens italienske teater og scenografi.

Især Claudes malerier påkaldte sig opmærksomhed, selv om de var tættere på idealerne end virkeligheden.

Claude Lorrain „Flodlandskab med hyrder“, anslået datering ca. 1631, olie på lærred 65 x 94,5 cm. Statens Museum for Kunst, København.

Når Claude satte penslen til lærredet, tog han nok afsæt i studier tegnet efter naturen, men det var et idealiseret, forestillet landskab, han skabte, og stemningerne havde rod i poesien, hvor især Ovid var en udtømmelig kilde. Drivkraften var en erindring, der søgte næring i tanken om en fjern fortids mytiske univers. I drømmen om naturen som en oprindelig idyl, hvor hyrden vogtede sin fårefolk, mens han sad henfalden i eftertænksomhed i skyggen af et stort træ og skuede ud over den romerske Campagna. Claude-landskabet blev et begreb og de privilegerede klassers gryende turisme i 1700-tallet drejede sig overvejende om at finde det i virkeligheden.

Claude vandt i sjælden grad genklang hos englænderne, der var betaget af hans evne til at fremmane maleriets poetiske dimensioner i skikkelse af fantasilandskaber. Og for den velstående landadel blev det magtpåliggende at materialisere disse forestillinger, der dels symboliserede menneskelig kontrol over naturen, og dels var et udtryk for, at den tabte harmoni mellem menneske og natur lod sig genoprette.

I starten af 1800-tallet pustede John Constable efter bedste 1600-tals fransk-italienske forbilleder nyt liv i landskabsmaleriet. De næsten drømmeagtige, ærkeengelske

landskabsidyller udgjorde et vitalt modbillede til industrialismens skyggesider, og der bestod en direkte rapport mellem natur, kunst og følelser. Constables følsomt registrerende studier voksede frem af det bedste i det sydengelske landskab, der var gavmildt og bragte vederkvægelse til sjælen.

Den engelske landskabshave blev bygget op som en scene, hvor træerne var som skærme, der indrammede betagende vistas. Der blev arbejdet med forgrund, mellemgrund og baggrund, og glidningerne mellem nærhed og fjernhed bidrog til det stemningsskabende element.

Intet var overladt til tilfældighederne for alt var gennemtænkt ned i mindste detalje. Det var en storslået orkestrering af naturens materialer, der påkaldte sig så meget desto større opmærksomhed, fordi det så så legende let og naturligt ud. Bevidst blev sporene efter den menneskelige indgriben udvisket.

Det var den absolutte modsætning til den formelle franske havekunst, der var kulmineret med Versailles grandiose anlæg, hvor væksterne blev tugtet med saksen indtil de fik den ønskede form, og hvor beplantningen dannede stramme, geometriske figurer. Og hvor blikket kunne følge en ubrudt linie til verdens ende, en overskuelig og kontrollerbar uendelighed, der symboliserede den enevældige herskers uindskrænkede magt.

Pittoresk havekunst

I „La Nouvelle Hêloïse“ fra 1761 indfangede Jean-Jacques Rousseau præcist stemningen fra det nye haveideal, som det beskrives af Monsieur de Wolmar: „Som du ser følger intet den rette linie, intet er bragt i plan... Naturen planter aldrig efter en ret linie. Den snoede stis simulerede ujævnhed er kunstfærdigt udformet for at forlænge vandringen, skjule randen af den lille ø og forstørre dens tilsynekomst, uden at forårsage ubekvemme eller overdrevent hyppige sving.“

Virtuost, og alligevel underspillet, var det landskabelige rum gennemkoreograferet. Der lå nøje overvejelser til grund for hvert lille sving stien slog, og for hver åbning der kom til syne mellem de tætte vækster. Alligevel var anslaget umiddelbart, som var stedet uberørt af menneskehånd, og det var Guds skinbarlige natur, der åbenbares. Den tilsyneladende spontane scenografi var en sikker succes.

Finesserne var kernen i det, der også blev kaldt den pittoreske havekunst. Og det kom alt sammen på et tidspunkt, hvor det „rigtige“ landskab i stigende grad blev kultiveret og snarere lignede en have. Som måtte haven netop orientere sig mod det naturlige og vildtvoksende. Haven blev stadig mere landskabelig. Det var en syntese mellem kunst, forstået som den formelle have, og natur, forstået som det i begrænset omfang bearbejdede landskab. Ikke mindst fordi begreber som „natur“ og „naturlighed“ lod sig bestemme kulturelt.

Steen Eiler Rasmussen har kaldt havekunsten for „det langsomme skuespil“, og en virkelig have krævede tid. Kun tiden kunne skabe de rette omgivelser, hvor træerne havde vokset sig gamle og karakteristiske, og hvor tidens populære ruin-indslag var blevet forvitrede på naturtro vis.

I den pittoreske havekunst blev „det-der-var“ besunget, den svundne idyl ihukommet, og det hele var gennemstrømmet af en dyb fascination af forfaldet, ødelæggelsen og den ruinøse forfatning. Det var som skabt til at forme de nye kirkegårdsanlæg, for kirkegården minder det svundne. De dødes rige er indbegrebet af forfald. Et forfald der er iscenesat som æstetisk, symbolsk rum.

Den moderne naturopfattelse

Fra 1800-tallets stemningsladede storbykirkegårde til de øde, udstrakte begravelsespladser, som vi kender fra efterkrigstiden, går der en lige linie. Men vejen går over den moderne skov- og parkkirkegård, der voksede ud af modernismens ændrede rumopfattelse, af oplevelsen af det sprængte rum og drømmen om uendelighed. Det er naturrum, hvor det landskabelige anslag er monumentalt, og hvor rummet ikke så meget er et dødens rum, som det er et abstrakt, neutralt rum.

Skogskyrkogården ved Stockholm, der blev skabt af arkitekterne E.G.Asplund og S. Lewerentz mellem 1915 og 1940, og Mariebjerg Kirkegård ved København, skabt af G.N.Brandt fra 1925, er forskellige eksempler herpå. I begge tilfælde er den almene oplevelse af naturrummets landskabelige kvaliteter sat i højsædet, på bekostning af det individuelle gravsteds centrale placering. Gravstedet underordnes væksterne i et sådant omfang, at man kan tale om dets opløsning. På Skogskyrkogården forsvinder de undseelige kors og sten under den tætte granskovs bevoksning, og den besøgende hæfter sig i

stedet ved den forbilledlige måde, hvorpå arkitekterne fremmaner snart et næsten klassisk bibelsk landskabsafsnit snart et nordisk-romantisk skovbryn for det vandrende blik.

Om noget legemliggør Skogskyrkogården en moderne natur- og skønhedsopfattelse, der dog kun i særlige tilfælde lader sig overføre til andre steder, for som G.N.Brandt bemærkede i sin programmatisk artikel over kirkegårdskulturens historiske udvikling og samtidige udfordring fra 1922 „Saadanne storstilede Forsøg paa at faa Enhed og Helhed til at harmonere, ved at lade Gravstedet synke i Landskabets Skød, kan kun tænkes,

Skogskyrkogården ved
Stockholm.

*Foto: Anne-Louise Sommer,
1994.*

Skogskyrkogården ved
Stockholm.

Foto: Anne-Louise Sommer,
1994.

hvor en Skov eller et andet typisk Stykke Natur er til Raadighed“.

Det landskabelige skød der skulle danne ramme om Mariebjerg Kirkegård var ganske jomfrueligt, da Brandt påbegyndte sit omfattende anlægsarbejde, hvilket gjorde det til en vanskelig opgave. Den moderne kirkegård var ikke underlagt den gamles præcise og veldefinerede struktur med en omkransende kirkegårdsmur og vel-fungerende balance mellem helhed og del. Den tabte sammenhæng mellem anlæg og enkelt element skulle genskabes på et nyt grundlag. Med Brandts ord: „Det at faa Enhederne: Gravene paa formel tilfredsstillende Maade arbejdet sammen, saaledes at de virkelig gaar op i Kirkegaarden og danner dens naturlige Bestanddele ligesom *Cellerne i et harmonisk Legeme*, dette er den moderne Kirkegaards uløste arkitektoniske Problem“

Brandts bud på en løsning er en raffineret blanding af naturgroede væksters frie udfoldelse og stramme geometriske strukturer. Anlæg og monumenter arbejdes sammen ud fra en nøje opdeling i kvarterer, organiseret efter funktionstyper. Det giver en lang række differenti-

erede gravrum, der spænder fra det traditionelle individuelle gravsted over fællesgraven til den anonyme urnehave, forbundet ved hjælp af alléer og stisystemer, hvis akser opdeler området i overskueligt adskilte - og dog sammenbundne - enheder. Stemningen på Mariebjerg udstråler en rationel intimisering. Den rumlige bearbejdning tager afsæt i modulationer over landskabelige temaer. Her er den udstrakte græsplæne, engdraget, grøftekanten, slugten, og her er det vildtvoksende overfor den geometriske have, hvor væksterne behandles som arkitektoniske former. Som sådan et moderne bud på en sammenstilning af elementer fra den formelle og den romantiske havekunst. En mangfoldighed der holdes i planlægningsmæssigt stramme tøjler.

For Brandt stemmer nedtoningen af det enkelte gravsted godt overens med en moderne grundholdning, hvis ikke man ser bort fra „at vi Mennesker, som vi er flest, jo netop er Dusemennesker, heldigvis da, og at den blotte Tanke om Dyrkelsen af den personlighedsprægede Gravsten blandt en Industribys Tusinder er forrykt“.

Mariebjerg Kirkegård ved
Lyngby, København.

*Foto: Anne-Louise Sommer,
1997.*

Mariebjerg Kirkegård ved
Lyngby, København.

Foto: Anne-Louise Sommer,
1997.

Samlebåndsdøden

Dette er præcis 1900-tallets dilemma. Overgangen fra en tid, hvor et socialt hierarki var en acceptabel realitet, og hvor man hyldede individet uden forbehold, til en massetidsalder, hvor man i fællesskabets navn tænker kollektivt, men samtidig søger at opretholde og hæge om det enkeltstående. Hvor den blotte menneskemængde skaber ensartethed og forskelsløshed i samme moment, som der insisteres på individets ukrænkelighed.

I Rainer Maria Rilkes forunderlige roman „Malte Laurids Brigges Optegnelser“ fra 1910 spørges der til, hvordan døden former sig for det moderne menneske, og svaret lyder: „Naturligvis fabriksmæssigt. Ved en enorm produktion er den enkelte død ikke så godt udført, men det er heller ikke det, det kommer an på. Det er massen der gør det. Hvem giver nutildags endnu noget for en veludarbejdet død? Ingen. Selv de rige, der dog kunne tillade sig at dø udførligt, begynder at blive efterladende og ligegyldige. Ønsket om at have en egen død bliver stadig sjældnere“

Den unge Maltes møde med det kaotiske Paris er romanens omdrejningspunkt, og det overordnede tema er individets sammenstød med - og forsøg på at komme

overens med - modernitet, storbyliv og et fremmedgjort massesamfund. Særlig tydelig fremstår konflikten i den enkeltes forhold til døden. Døden er en rutine, der afvikles efter de betingelser, vi kender fra den industrielle produktion. Det enkelte menneskes uerstattelighed synes udvisket. Massen opsluger individet, og samlebåndsløkken sætter dagsordenen i begravelsesvæsnet. Man mere end aner tabet bag Rilkes ord. På modernitetens alter er en fin, følsom og veltilrettelagt død blevet ofret; men har den nogen sinde eksisteret, som andet end en fjern idealforestilling om oprindelig samklang mellem liv og død, og en inderlig drøm om forløsende frelse?

Forestillingen om tidligere tiders følsomme forhold til døden er ikke uden illusion, selv om tabsoplevelsen formentlig er reel nok. Der var en gang, hvor døden udfoldede sig i både tid og rum. Døden havde en scene, og man havde tid til, at den kunne udspille sig i et offentligt rum, som i barokkens univers. I dag er scenen tom og tilskuerne er fraværende. Rummet er diffust og grænserne opløst. Det peger alle steder og derfor ingen steder hen samtidig med, at det har mistet sin symboliske forankring.

Den nutidige kirkegård bærer hele denne kulturelle kompleksitet i sig som en flertydighed af uforeneligheder. Som en lang række paradokser - virksomme på én og samme tid. Spørgsmål der svirrer i luften og ligger til grund for den konkrete udformning af hvert enkelt kirkegårdsanlæg, der dermed bliver det konkrete svar.

Epilog

Den franske kulturhistoriker Jean-Didier Urbain skriver i sin bog „L'Archipel des Morts“ at kirkegårdene: „ikke længere er 'sande' kirkegårde: Travestier, forfalskede i stedet for livet. „Næsten-byer“, „skin-ejendomme“ eller „pseudo-haver“. Og herhjemme behøver vi bare at tænke på den danske, prototypiske kirkegård, hvor tætklipede vækster sirligt indhegner de små jordlodder. Hvad er det andet end en glorificeret udgave af de danske parcelhuskvarterer en miniature?

Den klare markering af modsætningen mellem de levende og de døde er neutraliseret. Et blik på de sidste 200 - års udvikling af den moderne kirkegård viser, at den med varierende grader af nøjagtighed eftergører by og have, og så er den alligevel noget radikalt andet.

Og det er netop overraskelsesmomentet, glidningen mellem velkendthed og genkendelighed, og så alt det der peger ved siden af, og aldrig går restløst op, der påkalder sig opmærksomhed. Heri ligger en væsentlig fascinationskraft ved mødet med kirkegården, ikke mindst fordi den kaster lys over livet.

Alt, hvad der ligger ud over den helt pragmatiske håndtering af døden, rummer en symbolsk dimension, og formgivningen af de dødes rige er et forsøg på at sætte form på det formløse. Ned over intetheden sænkes en struktur, lige som den vildtvoksende vækst reguleres efter en plan.

Det moderne menneskes vej til døden er en omvej, der bedst kan sammenlignes med den pittoreske havekunsts slyngede stier, der tilsyneladende afledes i sit forløb, men alligevel i sidste ende når sit mål.

Anne-Louise Sommer, mag. art.

Arkitekturhistoriker og lektor ved Institut for Kunsthistorie, Århus Universitet. Har arbejdet med 1800-tallets storbykirkegård i et forskningsprojekt ved Menneske og natur, Humanistisk Forskningscenter, Odense Universitet 1995-1997.

Litteraturliste:

Brandt, G.N.: „Kirkegaards og Gravsteder“ in *Architekten*, Årg. 24 s. 69-93, København 1922.

Petersen, Annelise Ballegaard og Anne-Louise Sommer (red.): „Dødens Rum“, Odense Universitetsforlag 1998.

Rilke, Rainer Maria: „Malte Laurids Brigges optegnelser“, Gyldendal, København 1987.

Sommer, Anne-Louise: „Erindringshaven og det menneskeskabte Arkadia“ in „Naturminder“ Jørn Guldberg (red.) s. 135-147, Odense Universitetsforlag 1997.

Urbain, Jean-Didier: „L'Archipel des Morts“, Paris 1989.

Kremering

- en idéhistorisk betragtning

Af Eva Åhrén Snickare

Ved sidste århundredeskifte optog ligbrændingssagen sindene overalt i Skandinavien. I diskussionens strid formuleredes holdningerne til dét, der ikke længe efter blev selvfølgelig. Måske er kremeringen i netop disse år ved at møde ny modstand. Et idéhistorisk blik på den svenske udvikling kan vise os, hvad det er, der i dag kan få os til at undres og tænke nyt om vores måde at håndtere døden i gravformerne.

Et lig vækker følelser hos den, der betragter det eller forestiller sig det indenfor kistens vægge eller dybt nedgravet i jorden. Et lig er en menneskekrop berøvet sin menneskelighed, en tom skal, en falmende skikkelse. En forvandling er sket: liget beviser dødens eksistens. Liget skal fjernes fra de levendes verden på en eller anden måde, og de levende omgærder denne håndtering med ritualer. Nogle lægger ligene ud til de vilde dyr for at de skal spise dem, andre graver dem ned eller brænder dem.

I den kristne kultur har man siden antikken brugt at sænke de døde ned i jorden. Men for godt hundrede år siden, begyndte nogle mennesker at virke for indførelsen af en ny alternativ begravelsesskik - kremering eller ligbrænding som man da kaldte det¹. Et ejendommeligt projekt, dette at skabe en ny gravskik, at udvirke en forandring af tusinde år gamle traditioner. De anstrengte sig for at give den nye gravskik en form med passende symboler og ritualer. De konstruerede en ny tradition og forsøgte at forankre den.

I Sverige blev de interesserede organiseret i Svenska Likbränningsföreningen, som startedes i 1882, og ledtes af en lille, men hengiven gruppe mænd. De var alle veluddannede, veletablerede borgere, som tilhørte eliten indenfor den voksende og stadigt mere indflydelsesrige middelklasse. Det første svenske krematorium blev opført i udkanten af Stockholm i 1887 på initiativ af ligbrændingsforeningen. Bygningen var tegnet af bestyrelsesmedlem og arkitektprofessor Magnus Isaeus og selve ovnen konstrueredes af foreningens formand, oberst Klingenstierna. Disse mænd var altså rede til at bruge

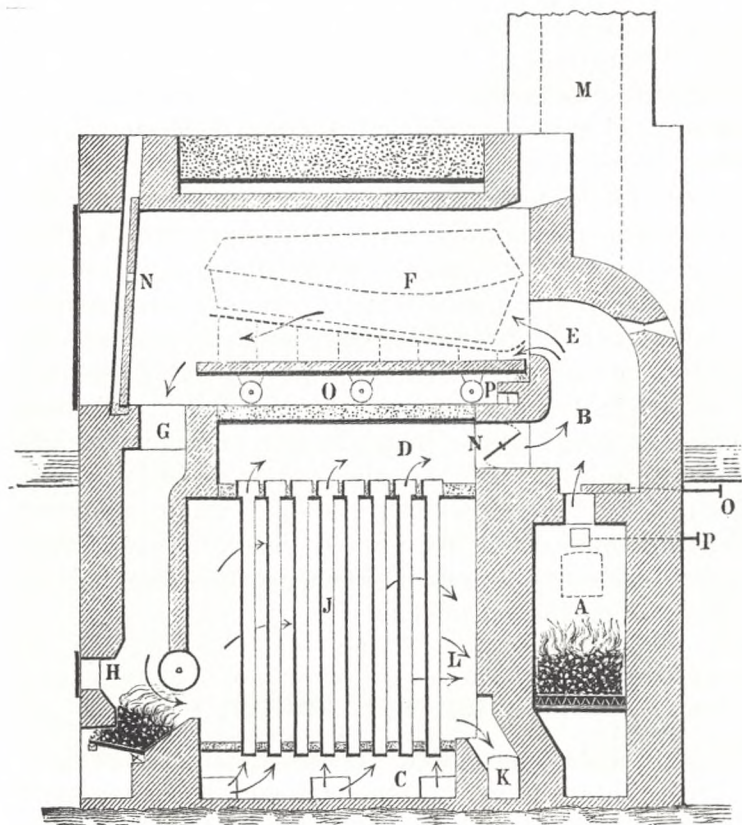
en stor del af deres tid på at arbejde for muliggørelsen af, at mennesker så kunne lade deres pårørendes døde kroppe brænde. Og de stod ikke alene. Rundt omkring i Europa havde de meningsfæller, med hvem de pr. korrespondence byttede erfaringer med og som de af og til kunne træffe på en eller anden hygiejnekonference eller verdensudstilling.

Interessen for kremering blomstrede og bar frugt under den mest intensive fase i moderniseringsprocessen. Det industrielle gennembrud, som forandrede samfundet fra grunden, medførte en omfattende identitetskrise i vestens kultur. Den sidste del af 1800-tallet bar præg af modsigelsesfulde strømninger: pastorale idealer og teknikfetichisme, civilisationskritik og fremskridtsoptimisme, politisk radikalisme og tilbageskuende nationalisme, teosofi og naturalisme, kvindekamp og biologisme. I eldbegängelserörelsens publikationer er næsten alt repræsenteret, blot det er fremadskuende.

Kremering bliver således etableret i en turbulent tid med skærpede modsætninger mellem forskellige sociale grupper og en heterogen middelklasse, der søger sin identitet. Tidens nye helte var middelklassens sønner - lægerne, ingeniørerne og naturvidenskabsmændene skulle skabe en bedre verden. Den traditionelle enhedskirke tabte grebet om folks forestillingsverden, hvilket kom til udtryk både i ateisme og i en søgen efter nye former for åndelighed. Monisme, livstro, teosofi og spiritualisme vandt mange tilhængere.

Forholdet til kirken

Vedrørende udformningen af passende ritualer omkring kremering blev ligbrænderne stillet overfor et todelt problem: hvordan kunne det lade sig gøre at skabe noget nyt, med positiv værdi, tilpasset den ny gravskik uden at lægge sig ud med den instans som havde monopol på ritualer, nemlig kirken? Kremering ville ikke uden videre kunne tilpasses herskende kirkelige dogmer og ritualer. Desuden indeholdt bestræbelsen på at etablere en ny gravskik jo en kritik mod den etablerede. De svenske krematister, i hvert fald den Stockholmsbaserede centralbestyrelse, var allerede fra starten ivrige for at skabe gode relationer til kirken, hvilket ikke var helt nemt. I dele af Tyskland havde ligbrændingsbevægelsen en markant antikirkelig brod, hvilket førte til heftige stridigheder. Der blev det at vælge kremering en

Hvorfor vises alle disse billeder i tværsnit?

På trods af, at alt vises frem og gennemtrænges af fornuft, kommer man ikke uden om det centrale – Dødens mysterium.

Meddelelser fra Svenska Likbränningsförening nr. 11, anno 1888.

kraftig politisk-religiøs markering, og det var svært at få kremation alment accepteret. Sådan en situation ville de svenske krematister på forhånd forpurre, men konfrontationen var uundgåelig. For at kunne imødegå kritik fra kirkeligt hold udviklede krematisterne sig i teologiske diskussioner, som de ikke altid beherskede. En nærmere redegørelse for kontroverserne mellem kirken og ligbrændingsbevægelsen ville føre altfor langt i denne artikel, vi vil blot konstatere, at der var store forskelle mellem kirkens ledende konservative lag og krematisterne, som var inspirerede af liberalteologi, monisme og teosofi.

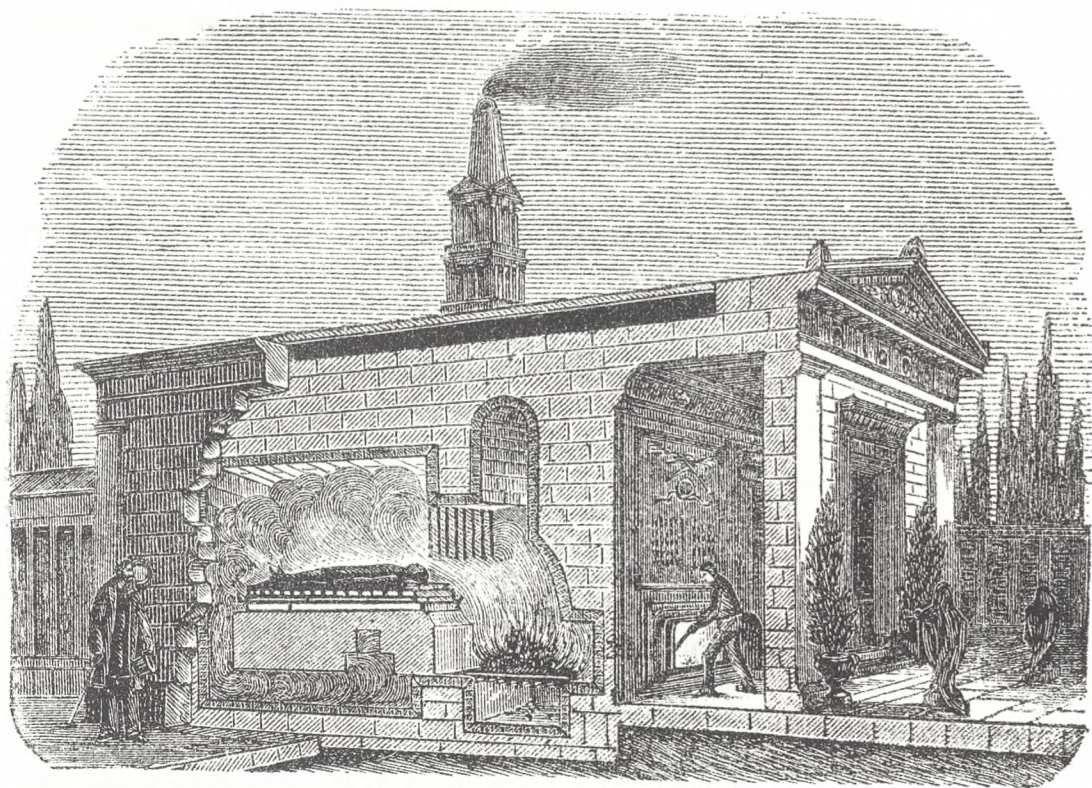
Mange af medlemmerne i Likbränningsföreningen var engageret i andre foreninger eller bevægelser som Fredrika Bremerforbundet, dyrebesskyttelsesbevægelsen, Ingeniørforeningen, stemmeretsbevægelsen og andre ideelle sammenslutninger. Eldbegængelserørelsen fremstår som én blandt mange bevægelser i tiden, men noget anderledes, eftersom mange som ellers stod på forskellige sider i tidens større debatspørgsmål kunne samles her. Mange af tidens fremtrædende personligheder fra

kultur, videnskab og industri var medlemmer, hvoraf Alfred Nobel nok er den mest kendte.

Modstand mødte ligbrændingsfortalerne i kirken og hos en stor del af det oscarianske Sveriges ledende mænd. Men de var optimister; fremskridt skabte civilisation, det forældede skulle vige for det nye, og kremering var en moderne reform, som gennem sin egen fornuft måtte overbevise om dens fordele. Det gjaldt om at oplyse folket, derfor holdt man offentlige foredrag, arrangerede udstillinger og publicerede mængder af debatartikler og pamfletter, samtidig med at man aktivt bearbejdede den svenske rigsdag og regering. Retorikken gik i forskellige retninger: nogle gange betonedes man kraftigere kremeringens praktiske og rationelle fordele og andre gange dens etisk-religiøse aspekter. Det kan virke ganske forbløffende med detaillerede beskrivelser af ovenkonstruktioner side om side med visioner om små templer udspredd i et pastoralt landskab.

Døden, sundheden og fornuften

De argumenter man brugte i første omgang bar præg af fornuft. Tidens store interesse for sundhedsspørgsmål udgjorde en god platform. På kontinentet havde storbyernes overfyldte og sundhedsfarlige begravelsessteder været et problem siden midten af 1700-tallet. Man forsøgte at løse problemet ved at anlægge nye, omhyggeligt drænedes og parklignende begravelsesområder udenfor byerne. De nye begravelsesområder voksede imidlertid hurtigt og blev efter kort tid indesluttet af de ligeledes hurtigt voksende byer. Mange andre mere eller mindre fantasifulde reformforslag blev præsenteret, men aldrig gennemført. I denne sammenhæng blev også ligbrændingsidéen fremført, men det var først i 1870'erne, da den nødvendige teknik var udviklet, at kremering begyndte at blive opfattet som et realistisk og interessant alternativ af dem, der var optaget af tidens hygiejnespørgsmål. Krematisterne påstod, at problemet med de voksende begravelsessteder ville kunne løses, hvis kremering blev indført. Urner ville kræve betydeligt mindre plads sammenlignet med kister, og den sterile aske ville ikke forpeste tilværelsen for de levende. Gravstederne ville oven i købet blive både pænere og billigere. I et vist omfang kan man måske forklare den voksende interesse for kremering omkring århundredeskiftet med krematisternes evne til at præsentere og

samtidens imødekommenhed overfor denne form for rationelle argumenter.

Mere interessante end disse kommentarer vedrørende kremeringens økonomiske og hygiejniske fordel er de bevidste eller ubevidste udtryk for viljen til at ændre indstillingen til døden, som findes hos fortalernes for ligbrænding. Eller omvendt: den forandring af attityder til døden som bliver reflekteret i fortalernes stræben efter at forandre en fastslået praksis af tung symbolsk og traditionel karakter. At krematisternes stræben rækker langt ud over spørgsmålet om indførelsen af en mere hygiejnisk begravelsesskik afsløres af deres sprog og måde at beskrive døden, de døde kroppe og deres for-gængelighed på.

Forrådnelsen, den stinkende og forfærdelige opløsning af lig i jorden, er et tema, som varieres om og om igen i ligbrændernes skrivelser. Jordfæstelse bliver kaldt barbarisk, og den forfærdelige forrådnelse stilles i kontrast til de rensende flammer. Man håber også, at: »den till hjärtat och själen bildade mänskligheten förvisso en dag med vedervilja skall se tillbaka på gångna tidens osympatiska bruk att finna en högre symbolik i nedgräfvande

Liget som industrielt råmateriale.

Produkt: reneste aske.

Per Lindell, Stockholm, 1888.

i jorden af och lemnandet till spis åt vederstyggliga maskar de kära former, i hvilka en gång en älskad ande varit klädd.«²

Dette tema med kremeringens renhed, symboliseret med luerne, gentages gang på gang af krematisterne og stilles symbolsk op imod jordfæstningens modbydelighed. Til kremering kobles en lang række forestillinger med positive konnotationer som renhed - hygiejne - folkesundhed; videnskab - teknik - fornuft - oplysning; modernitet - frihed - fremtid. Jordbegravelsen kommer til at stå for ufrihed, brutalitet, lavt civilisationsniveau, bundethed til gamle dogmer og overtro, undertrykkelse, usundhed og ubehag. Desuden ser man koblingen kremering - åndelighed og jordfæstelse - kropslighed.

Krematisterne nøjes imidlertid ikke med kun at tale til følelserne gennem indlevende beskrivelser af, hvad graven skjuler, men man bruger en mængde artikler på at fremlægge de videnskabelige fakta i spørgsmålet. I Likbränningsföreningens tidsskrift kan man således læse detaljerede beskrivelser af de kemiske processer, der sker under jorden, for eksempel hvordan iltmangel i jorden eller for meget vand resulterer i, at ligene ikke formulder, men bliver til en hvid- og sæbelignende substans, kaldet ligvoks.

Denne bizarre beskæftigelse med fantasier om og videnskabelige undersøgelser af, hvad de dodes kroppe bliver udsat for udenfor de levendes kontrol, udtrykker en stærk modvilje mod at acceptere døden og det naturlige kredsløb. På trods af konstante henvisninger til en kredsløbstænkning (: at ligenes atomer, som er udskilt ved kremeringen, vender tilbage til naturen), synes det som om, krematisterne fremfor alt ønsker at stoppe naturens gang. Mennesket er frit så længe, det er henvist til efter døden at blive fortæret af laverestående organismer. Når rædslen for døden kobles sammen med forrådnelsen kan kremeringen få karakter af befrielse, og dødsskrækken mildnes ved at mennesket tilsyneladende triumferer over døden.

Kroppen mellem teknikken og ritualet

Hvad var så kroppen for ligbrændingens venner? Kroppens funktion var at fungere som et hylster for menneskets sjæl. Den døde krop, argumenterede man, var et brugt hylster uden værdi.

»Nej, kroppens betydelse, sedan den ande flytt därifrån

som gaf den lif, förmågan att känna, förmågan att handla / - - - / är icke större än alla andra afsöndringsprodukter, som respektlöst bortföres af renhållningsmännen, strös öfver våra åkrar eller undanspolas i våra kloaker.«³

Heri blotlægger man et problem: på den ene side er den brugte krop et affaldsprodukt, men på den anden side er den affald, som må behandles med særlig respekt og værdighed. Den døde krop er en potentiel smittekilde, en trussel som må afværges, men samtidig er den en menneskelig rest, som i kraft af døden er forvandlet til noget udenfor hverdagen forbundet med hellighed og mystik.

Det synes som om netop dette sammenstød mellem forskellige betydninger af den døde krop har haft afgørende betydning for krematisternes ind imellem lidenskabelige engagement for deres sag. De afviser at acceptere kroppens opløsning og ønsker selv at tage kommandoen over, om ikke døden selv, så i det mindste dens konsekvenser. Ligbrændingsforeningens aktiviteter kan også deles op i to væsentlige områder, som hører sammen med den døde krops forskellige betydningsniveauer. Det gælder om på den ene side at udvikle kremeringen praktisk: fungerende teknik, hygiejniske og retsmedicinske forskrifter, foranstaltninger vedrørende begravelsessteder og diverse juridiske problemer. På den anden side gælder det om at skabe passende rituelle og symbolske former.

Krematisternes ønske om at skabe et mere positivt syn på døden kommer klart til udtryk. Man ville »utbreda den ädlare och renare syn på den jordiska förvandlingens innebörd, som gör lifvet ljusare genom en klarare blick på döden och förvandlingen«⁴. Tankerne på døden skulle adskilles fra forestillinger om den modbydelige nedbrydning af kroppene i jorden, når jordbegravelse erstattes med brændning. Flammerne som stræber mod himlen skulle være et nyt symbol for døden og erstatte det dystre kors. »Memento mori« burde høre til fortiden, nu skulle man snarere tænke på døden som en naturlig del af livet. Ilden ses som et symbol på livet og ved at føje også døden til flammerne kunne synet på døden blive mere forhåbningsfuldt, og man skulle se med »en ljusare blick på dödens mystère«.

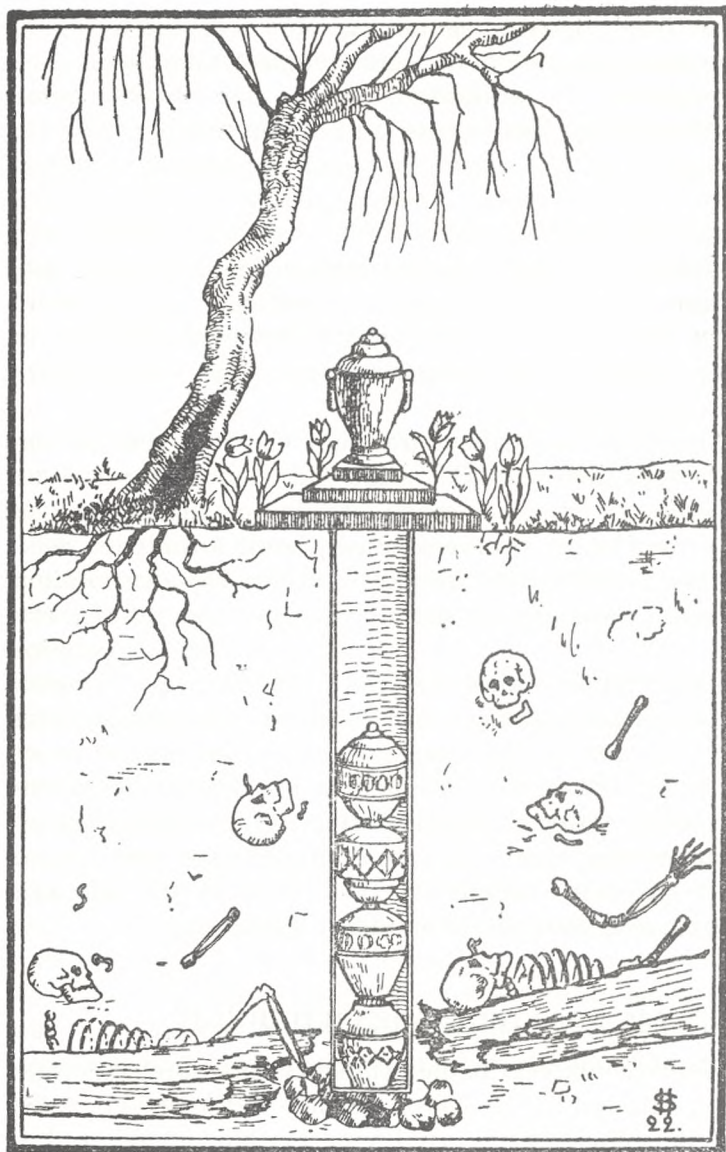
En ændring i gravkunsten generelt var allerede i gang rundt om i Europa. Efter romantikken begyndte antikke motiver mere og mere at erstatte den direkte fremstil-

ling af døden. Urner, knækkede søjler, piletræer og sør-gende genii var romantiske og forskønnende symboler, som erstattede kranier og knogler, der mindede om for-gængelighed. Stilen gik mod en mindre kropslig og mere åndelig opfattelse af døden. Krematisterne arbej-dede i samme retning, men gik et skridt videre: at vælge kremering fremstod som at vælge et nyt syn på døden.

Følelsen af ubehag ved rådnende lig kan næppe have været ny og karakteristisk for 1800-tallets senere halv-del. Ej heller ønsket om at skjule andre kropslige levnin-ger og funktioner. Men den victorianske middel- og overklassens store behov for helt at benægte eksistensen af kropslige behov, som afføring og seksualitet, synes uovertruffen. På mig virker det som om den store afsmag overfor forgængeligheden, som kommer til udtryk hos krematisterne, må tolkes i lyset af denne udbredte afsky for det kropslige og i ønsket om at kon-trollere affekterne. Selv om krematisterne så deres moti-ver som rationelle, er det tydeligt, at deres intentioner rummer ubevidst materiale som peger i denne retning.

Omkring århundredeskiftet brugte man mange kræfter på at forbedre de hygiejniske forhold generelt (afløb, affaldshåndtering, sygepleje m.m.). Flere af ligbræn-dingsforeningens ledende medlemmer var læger, som i deres erhverv var engagerede »hygienici«. Den prakti-ske side af krematisternes arbejde fremstår som en del af den hygiejniske mobilisering af samfundet. På en kon-genial måde kunne teknik og videnskab løse et følelses-mæssigt problem. Det er kendetegnende, at det er lægerne og ingeniørerne, som her spiller rollen som menneskehedens befriere, som skabere af det nye, rene og sunde samfund med tilhørende gravskik. Teknikken får en retorisk funktion og kan tjene som symbol samti-dig med solkorset og Thanatos, ynglingen med den ned-advendte fakkell.

Selve ovnen kan man også se som et symbol på rationa-liteten i den ny gravskik. Her har mennesket med sin opfindsomhed konstrueret et instrument, som tilintet-gør naturens nedbrydende magt. Mennesket befæster sin position øverst i naturens hierarki, da det ikke mere er tvunget til at afgive sin døde krop til ormeføde. Ved hjælp af stål, ild og ingeniørkunnen betvinges jordens mørke og forrådnelsens gru. Renhed, oplysning og akti-vitet besejrer forfald, formørkelse og passivitet. Det lig-ner et af de mandlige princippers sejr over de kvindeli-ge.

I urnegraven beherskes tilsyneladende den kaotiske opløsning som døden indebærer. Renlighed og pryde som beskyttelse mod den fuldstændige opløsning.

Gustav Schlyter Leipzig 1922.

Skabelsen af traditioner

Kremeringen introduceredes altså i vesten i modernitetens etableringsfase. Det var også i det moderne samfunds og den videnskabeligt-rationelle tænkningens storhedstid, at kremering begyndte at blive almindeligt accepteret. Man kan, med hjælp af en teori formuleret af den britiske historiker Eric Hobsbawm, se kremering som en konstrueret tradition⁵. Ifølge Hobsbawm er traditioner blevet konstrueret gennem alle tider, men behovet for nye traditioner stiger i samfund som hurtigt forandres, og hvor gamle traditioner mister deres funktio-

ner. Nye politiske regimer og reformbevægelser tenderer mod at skabe deres egne, religiøst tilknyttede overgangsriter. I forbindelse med den fundamentale omvæltning, som industrialiseringen indebar, blev der skabt flere nye traditioner end nogensinde tidligere, hævder Hobsbawm. Kremeringen er dog ikke en skik som langsomt har taget form. Den er en praksis, som aktivt blev skabt af en specifik gruppe mennesker med klare hensigter, en konstrueret tradition, som er vedtaget efter en forholdsvis lang formaliseringsproces, og som sådan passer kremering præcis ind i det mønster Hobsbawm tegner.

Førend en konstrueret tradition kan lanceres, må den opdages (den kan ikke skabes ud af intet), og den skal formes på en sådan måde, at folk kan tilegne sig den. De, der lancerede kremeringen fandt forbilleder dels i Asien og dels i den europæiske oldtid. Hos de skandinaviske krematister var det vikingetiden, som retorisk blev fremhævet, medens antikken udgjorde det vigtigste forbillede for krematisterne i det sydlige Europa. For at en konstrueret tradition skal kunne få gennemslagskraft kræves det, at den møder et oplevet behov hos en vis gruppe. Hvad angår kremering, må der have eksisteret et behov for en til den moderne tid tilpasset overgangsrite, bevidst eller ej, hos den middelklasse, som tilegnede sig den. Kremering blev dermed en selvskabt begravelsesskik for det moderne menneske.

Epilog: har kremering en fremtid?

I Sverige voksede medlemstallet i ligbrændingsbevægelsen markant i 1920-30'erne. Særlige forsikrings- og sygekasser blev etableret, og kremering blev et billigt alternativ for almindelige borgere. I 1922 indviede en biskop for første gang et svensk krematorium, hvilket ikke var helt ukontroversielt inden for kirken. Efterhånden accepterede den svenske kirke uden forbehold kremering. Krematorierne blev ikke de konfessionsløse, kommunale institutioner mange drømte om, men fik et kapel udstyret med alter. Fra byerne bredte den nye gravskik sig til landområderne, selvom kremering i dag stadigvæk er mere almindelig i byerne. I Stockholmsområdet bliver godt 90% kremeret, og det bliver stadig mere almindeligt, at asken nedsættes i anonyme minde-lunde.

Men tiderne skifter til stadighed. Hvis kremering passe-

de for det moderne menneske, så er der meget, der taler for, at den skulle være mindre passende i disse senmoderne tider. Det er sandsynligt, at den i vor tid voksende reaktion mod modernismens videnskabelige verdensbillede vil få konsekvenser også for gravskikken. Man har opdaget, at krematorierne forårsager et stort kviksvuludslip, hvad miljøbevægelsen stærkt kritiserer. Kremering passer dårligt sammen med en miljøvenlig kredsløbstænkning og behovet for at spare energi. Kritikken mod de økonomisk-teknologiske tankemønstre, som har styret det moderne samfund, øges, og interessen for livets åndelige dimension vokser. Begravelser tenderer mod at blive større og vigtigere ritualer igen efter en tid med forenkling eller, om man vil, forarmelse. Udformningen af begravelser udvikles på lignende måde som plejen af døende har udviklet sig: mod en større hensyntagen overfor individet og et større engagement fra de pårørende. Indvandrerne begravelseskulturer virker også inspirerende.

Muligvis peger alt dette på en formindsket interesse for kremering. Men hvad sker der, hvis flere og flere måtte ønske en jordbegravelse? Har man råd til det, og er der tilstrækkelig med plads? Allerede i dag er et kistegravsted dyrt - og vil myndighederne forsøge at hæmme en sådan udvikling ved hjælp af økonomiske sanktioner eller tilmed et forbud? Vil en anti-kremeringsbevægelse se dagens lys? Tendenserne er på ingen måde klare. Men ét er sikkert: ethvert samfund, enhver epoke og kultur udvikler sin egen begravelseskultur, sin egen måde at håndtere døden på. Og muligvis er vi nu i et ligeså dynamisk og omvæltende tidspunkt som ved forrige århundredeskifte.

Eva Åhrén Snickare, idehistoriker, ph.d.-stipendiat, Linköping Universitet Tema H, 581 83 Linköping, Sverige.

Artiklen har været bragt i »Kritisk Forum« 1997, er oversat fra svensk af Anna Elisabeth Gabriella Dahm.

Litteratur

Bauman, Zygmunt: Döden och odödligheten i det moderna samhället (Göteborg 1994).

Enström, Bengt, Kyrkan och eldbegängelserörelsen 1882-1962 (Uppsala 1964).

Hobsbawm, Eric: »Introduction: Inventing Tradition« i

The Invention of Tradition, eds. Eric Hobsbawm & Terence Ranger (Cambridge 1983).

Leaney, Jennifer: »Ashes to ashes: Cremation and the celebration of death in nineteenth-century Britain« i Death, ritual and bereavement, ed. R. Houlbrooke (London 1989).

Richardson, Ruth: Death, Dissection and the Destitute (London 1987).

Wiman, E. A.: Kvinnans förhållande till likbränningsreformen (Stockholm 1897).

Åhrén, Eva: Renande lågor: Den svenska eldbegängelse-rörelsens framväxt under 1800-talets sista decennier, Idéhistoriska uppsatser 26 (Stockholm 1994).

Noter

1. Termen likbränning (da. ligbrænding) blev brugt frem til begyndelsen af 1900-tallet, da det nye ord eldbegängelse introduceredes. Ordet er en konstruktion, en forsvenskning af det tyske Feuerbestattung. Svenska Likbränningsföreningen ændrede i 1909 navn til Svenska Eldbegängelseföreningen. (Et tilsvarende begreb som det svenske eldbegängelse findes ikke på dansk. OA.). Efterhånden blev kremering (efter engelsk, fransk og italiensk sprogbrug) den fremherskende term i Sverige. Ligbrænding blev betragtet som et frastødende ord, og man kan selvfølgelig tolke de nye udtryk som eufemismer...

2. E.A. Wiman, Kvinnans förhållande till likbränningsreformen (Stockholm 1897). Pjecen blev delt ud til besøgende ved den store skandinaviske Kunst- og Industriudstilling i Stockholm i 1897. Jeg har her valgt kun at anvende citater fra pjecen, men lignende eksempler findes i krematisternes mange debatartikler og tryksager fra denne tid.

3. Wiman 1897.

4. Wiman 1897.

5. Se Eric Hobsbawm, »Introduction: Inventing Tradition« i The Invention of Tradition, eds. Eric Hobsbawm & Terence Ranger (Cambridge 1983).

De Dødes Have for de levende

- Kulturformidling på Assistens Kirkegård

Af Gitte Lunding Johansen

Assistens Kirkegård på Nørrebro i København rummer nogle helt specielle muligheder for på utraditionel vis at oplyse om dansk kultur i fortid og nutid og for at sætte fokus på etiske og filosofiske spørgsmål.

Døden er både noget *biologisk* og noget *socialt*. Den betegner afslutningen på et biologisk liv, men også på et socialt liv. Forestillinger om døden er tilsvarende en blanding af begrebsmæssige *modsætninger til* de levendes verden og en *spejling af de levendes verden*. På den ene side adskilles de døde fra de levende ved forskellige forhold, der sætter dem i modsætning til de levende, med hvem de på den anden side også deler eller spejler bestemte træk i de levendes sociale og kulturelle liv.

Assistens Kirkegård er *de dødes sted* - det store soveværelse hvor vi anbringer de jordiske rester af vore afdøde - men samtidig er kirkegården også *de levendes sted*; den er meditativt rum for bearbejdelse af sorgen hos de efterladte, og den er rekreativt rum og kulturhistorisk have.

Assistens Kirkegård er et sted med mange funktioner. Stedet fungerer både som lokalkirkegård, som musealt område, som mindepark for „fortjente personer“ og - til stor undren for udefrakommende turister - som park for Nørrebros beboere, der anvender stedet til skovtur, solbadning, eksamenslæsning, hundeluftning, løbeture og hvad der ellers hører parklivet til. Registreringer har opgjort at ca. 1.500 personer dagligt passerer gennem kirkegårdsportene.

Kirkegården som udflugtsmål

En mangesidet anvendelse af kirkegården er ikke noget nyt. Da den ældste del af kirkegården blev anlagt i 1760 til aflastning af de indenbys kirkegårde, var afstanden fra København til Nørrebros bondeland stor. Forholdene var dårlige både hvad trafikmidler og veje angik; kørevejen blev først brolagt godt hundrede år senere i perio-

den 1859-67. Et kirkegårdsbesøg var derfor noget, der tog tid, og krævede en madkurv og et skovturstæppe. Man nøjedes ikke med at sidde på sin egen slægtnings gravsted. Forfatteren Gudrun Eriksen giver i den historiske børneroman „Ungerne i Bjørnegade no. 5“ følgende beskrivelse af den omkringboende befolknings brug af kirkegården. „De skulle også have madkurv med. Så bredte de dugen ud over en flad gravsten og lejede maskine med varmt vand hos graveren, der også solgte søde snapse“.

Assistens Kirkegård som udflugtsmål er altså ikke en ny foreteelse. Det nye ligger heller ikke i *dyrkelsen af kulturen som helligdom*. Kirkegården har altid været stedet, hvor vi kunne fastholde eller ligefrem iscenesætte de kulturelle rødder. I dispositionsforslaget for Assistens Kirkegård, der blev tiltrådt af Borgerrepræsentationen i København i maj 1989 hedder det: „Den foreslåede mindepark vil, sammen med den foreslåede museale park, være af væsentlig historisk betydning, både lokalt og nationalt. Hvis dispositionsforslaget følges, vil Nørrebro blive hjemsted for en historisk udflugtspark, der tåler sammenligning med både Kongens Have, Frederiksberg Have og Botanisk Have“.

Vores syn på døden, og de fysiske rammer vi skaber om den, spejler den levende kultur. Derfor er kirkegården under konstant forandring. I „borgerdydsperioden“ var målet at sætte de kommende slægter et efterlevelseseværdigt eksempel. I det, der er blevet kaldt „den florissante handelsperiode“ - i slutningen af 1700-tallet - blev der opsat monument ved monument det ene prægtigere end det andet, hvor de afdøde blev lovprist for deres borgerlige dyder, flid, velstand og gavmildhed. Den dodes eftermæle blev iscenesat, og kirkegården udviklede sig til en seværdighed, som folk besøgte for at beundre gravene.

Borgerdydsperioden yndede det følelsesfulde, og der opstod en litterær genre, der priste kirkegårdsromantikken. I et digt fra 1796 af Frederik Høegh-Guldberg hedder det: „Hil dig, de lykkelige Dødes Hjem! - Du Bolig for hver Stand, hvert Kjøen, hver Alder! - Til Dag og Kummer Sol ei vækker dem - Til Graad i søvnløs Nat ei Stjernen kalder - Hil være dig! ... Så venlig er din Ro - Den Glade leirer sig i dine Skygger - Og, tordner Skjebnen, Uhelds Søn saa fro - Her sit Paulun på Haabets Strandbred bygger“.

Parallelt med den romantiske lovprisning og brug af

Gravmæle af J.M.Fischer over tobaksfabrikør Paulus Roslin, død 1806. De to sandstensfigurer i romersk dragt er på den ene side Dyden og på den anden side Døden symboliseret ved kvinden med den nedadvendte fakkel.

Foto: Omar Ingerslev

kirkegården, huserede vagabonder, vilde hunde strejfedes om, og kreaturer fra fælleden søgte ind for at æde. Kirkegården var allerede for 200 år siden både de døde og de levendes sted.

Etisk Værksted for børn og unge

I en zappende fragmenteret virkelighed er der et stort behov for at forholde sig konkret til livets afslutning og reetablere et forhold til det, der ligger ud over det levende liv. At fortælle hvordan et afsluttet livsforløb rækker ud over døden.

Døden er en grænse, en ultimativ grænse. Kirkegårds-kulturen opstår i mødet med - og i bearbejdningen af - døden. Døden bliver således et kulturelt omdrejningspunkt, hvad enten det drejer sig om billedkunstens fremstillinger af døden, litteraturens beskrivelser eller mindesmærket der forsøger at overvinde døden.

Mange spørgsmål af eksistentiel karakter kan tages op med de børn og unge, der besøger kirkegården. Den teknologiske og samfundsmæssige udvikling har medført et opbrud i de eksisterende moral- og værdinormer. I „moderniseringens anden fase“ er de omverdensforståelser, der er indøvet gennem generationer, i opløsning. Den enkelte er derfor overladt til selv at skabe identitet og kulturel forståelse.

Igennem lidt mere end fem år har Formidlingscentret Assistens Kirkegård arrangeret kulturformidling i Kapellet og på kirkegården i form af udstillinger, rundvisninger og skoletjenesten Etisk Værksted for børn og unge.

Etisk Værksted skaber en ramme for en formidling og samtale om de grundlæggende nutidige livsspørgsmål. Kirkegården minder os om, at livet har en afslutning. Når man står ved et gravsted, står man over for et levet liv. Et afsluttet liv rejser naturligt spørgsmålet om, hvad det var for et liv, godt eller dårligt? Og efterfølgende: Hvad er „det gode liv“ for en størrelse, hvordan bør vi leve, hvilken verden ønsker vi, og hvilke tanker gør vi os om tilværelsen? Kultur og medier lægger et enormt felt af muligheder åbent, men samtidigt lader næsten intet sig realisere.

Værkstedet kan ses som et Åndeligt Experimentarium, en pendant til den naturfagligt orienterede science-center-idé med de samme målgrupper - skoleklasser, fritidshjem, efterskoler, højskoler og individuelle grupper.

Aktiviteterne bruges som optakt til et emnearbejde, som anskueliggørelse og uddybning af skolens undervisning eller som udflugt med vægt på den umiddelbare oplevelse. Etisk Værksted tilbyder oplevelse, fordybelse og sammenhæng.

Formidlingsmæssigt benytter vi os af en lang række udtryksformer spændende fra fortælling til dramatisk udtryk, hvor skuespillere gør de begravede personer levende og deres skæbne nærværende. Gennem den dramatiske præsentation får børn en anderledes mulighed for at leve sig ind i en historisk person, begivenhed eller periode. I takt med at Kapellet sættes i stand, indrettes lokaler der skaber bedre mulighed for en kreativ bearbejdning af indtrykkene. Arbejdet med kreative aktiviteter er ofte anledning til samtaler om erkendelsesmæssige og filosofiske spørgsmål samtidig med, at børn og unge her har mulighed for at udtrykke sig spontant og engageret.

Børn og unges spørgelyst om, hvad der sker, når vi dør, er stor. I vores del af verden har vi ikke et naturligt forhold til døden. Den er enten fortrængt, noget vi helst ikke taler om, eller påtrængende brutal i massemediernes fremstilling af den pludselige og voldsomme død. I Etisk Værksted skabes rum for en samtale i børne- og

Detalje af Wiedewelts gravmæle fra 1797 over Bodenhoff. Relief i grå marmor med Dødens genius med nedadvendt fakkell og merkurstav. Familiens virke inden for handel, rederi- og værftsvirksomhed er yderligere symboliseret ved skibstævnens som ynglingen ligger hen over.

Foto: Flemming Pless.

ungdomshøjde i respekt for børnenes og de unges egne verdensbilleder.

Park og paradisiske have

Kirkegården minder os om, at livet får en ende. *Memento mori*, „Husk, du skal dø!"; derfor skal der tages vare på nuet. Dyrkelsen af den levende krop ved solbadning og motion og den til tider temmelig løsslupne adfærd, der kan iagttages på Assistens Kirkegård, danner i høj grad kontrast til de dødes rolige og tavse verden, men er samtidig betinget af den. Netop på kirkegården bliver vi mindet om livet og dets muligheder ansigt til ansigt med døden.

Kirkegården på Nørrebro er også en fremmedartet og eksotisk have. Gennem tiderne er kirkegården blevet beriget med talrige beplantninger af meget vekslende art - Tulipantræ, Abetræ, Kejsertre, Tempeltræ og Duettræ - særprægede vækster, der er hjembragt fra fjerne egne. Beplantningen på kirkegården angiver således også stedets *dobbeltfunktion* som *park* for de levende og *paradisiske have* for de døde. De eksotiske planter, der hører den romantiske have til, er blevet tolket som noget, der giver stedet karakter af „andet sted"; af noget der ikke er almindeligt jordisk. Overgangen mellem liv og død og de efterladtets savn markeres også af en lang række „sørgetræer" - ask, bøg og elm - med hængende grene. De store karaktergivende hængebøge på Assistens Kirkegård er plantet i slutningen af „den romantiske periode" i 1850'erne.

I de seneste plejeplaner for kirkegården vægtes det livgivende element, hvor man som besøgende skal kunne fornemme naturen omkring sig og samspillet mellem det grønne område og dets fauna af insekter, fugle og dyr. Det er ønsket, at stedet skal have en frodig grøn, blød bund med afvekslende sol og skygge og samtidig en vis åndelig tyngde, en mytisk dimension. Den ny indretning spejler både haveidealer og bykirkegårdens anvendelse som rekreativt område, hvor de stemninger, som beplantningen skal skabe, ikke længere kun er melankoli, alvor og stilhed.

Holdninger til døden

I forrige århundrede var døden noget, som den enkelte nåede at stifte bekendtskab med adskillige gange, inden

Stemningsbillede fra kirkegårdens ældste afsnit med gravmæle fra omkring år 1800 over kleinsmedefruen Ulrica Eleonora Timm, en profileret marmorsøjle på sokkel og postament. I postamentet er en niche med et relief af en meget detaljeret bikube – symbol for flid – med flyvende bier.

Foto: Flemming Pless

Aktiviteterne i Etisk værktøj for børn og unge sætter mange tanker i gang hos deltagerne. I en filosofisk dialog er det vigtigt at tankerne får lov at flyve, og at den voksne tager udgangspunkt i børnenes egne tankeassocationer.

Foto Anne Lassen.

det blev ens egen tur. Døden var noget velkendt og nærliggende. De fleste døde i deres eget hjem, og både den døende og de pårørende var fortrolige med døden.

Vore dages holdninger til døden må nødvendigvis være anderledes. De fleste dør på hospital, og døden er blevet et anliggende for specialister snarere end pårørende. I en kropskultur, der forsøger at betvinge biologien og fastholde en evig ungdom med alle tilgængelige midler, er døden vel nærmest at betragte som en beklagelig fejl. Man kan tale om „den glemte død“, hvor døden bliver opfattet som „et empirisk tilfælde“, et „dødsfald“, men intet har at gøre med de universelle livsvilkår. Den anonyme begravelse, hvor den døde opsluges i kirkegårdens store intet i en fællesgrav, kan i en vis udstrækning ses som en konsekvens af denne fortrængning af døden som realitet.

En kunstudstilling i Mannheim i Tyskland, „Körperwelten - Einblicke in den menschlichen Körper“, hvor professor Gunther von Hagen udstillede 200 plastinerede lig i oktober 97 til marts 98, blev et kæmpe publikumshit med op til 10.000 besøgende om dagen og 3 timers kør

ved indgangen. Udstillingen rørte ved nogle tabuer omkring den død, der er næsten fortrængt i vores del af verden. Interessen for udstillingen kan ses som et konkret udtryk for et behov for at forholde sig til den afdøde krop. Vi møder ikke længere den døde krop hos vores nærmeste afdøde, men må gå på museum for at få tilfredsstillende vores videbegærlighed. Den døde er her så ikke længere „en afdød“, men „en kunstgenstand“, hvilket gør døden lettere at håndtere. En retsinstant i Tyskland fastslog i forbindelse med Mannheim-udstillingen, at de 200 udstillingsobjekter ikke i retslig forstand kunne kaldes lig.

I Formidlingscentret tager vi ikke døde kroppe til hjælp, men bruger fortællingen og vandringen på kirkegården til at gøre spørgsmålet om døden nærværende. Der ligger kirkegården og minder os om afslutningen på livet, at vores liv er „et væren til døden“. På Assistens Kirkegård på Nørrebro i København får dette en særlig dimension. Her er døden ikke kun repræsenteret ved den mere eller mindre abstrakte „slægt“, som har bidraget til vores faktiske væren; nej, her vrir det med navngivne døde, der i høj grad kan placeres i vores kulturelle selvforståelse: Eventyrdigteren H.C. Andersen, fysikerne H.C. Ørsted og Niels Bohr, malerne Jens Juel, Christen Købke og C.W. Eckersberg, forfatterne Martin Andersen Nexø, Hans Scherfig, Dan Turèll og Michael Strunge og ikke mindst Søren Kierkegaard hvis tankegang er et væsentligt grundlag for den eksistentiale livs- og dødsforståelse, som det moderne menneske - med store omkostninger - har tilbøjelighed til at bortrationalisere.

Kirkegården danner klangbund for en dyrkelse af livet og dets muligheder og er ikke et skræmmende sted, men et sted hvor mangeartede funktioner - sorgbejdnings, rekreative og kulturelle aktiviteter - trives i fred med hinanden og fortidens begravede.

*Gitte Lunding Johansen, antropolog mag. scient.
Leder af Formidlingscentret Assistens Kirkegård*

